

INHOUD JUNI 2011

COLOFON

faro | tijdschrift over cultureel erfgoed 4 (2011) 2

ISSN 2030-3777

REDACTIE

dr. Rob Belemans, Leen Breyne, Roel Daenen, Bart De Nil, dr. Marc Jacobs, Leon Smets, dr. Alexander Vander Stichele, Hildegard Van Genechten, dr. Jacqueline van Leeuwen, dr. Gregory Vercauteren en dr. Jeroen Walterus

REDACTIERAAD

FARO

BEELDREDACTIE

Katrijn D'hamers

AFBEELDING COVER 1

"Vlaamse Gebarentaal als immaterieel cultureel erfgoed"
Foto's aangeleverd door de Federatie van Vlaamse DovenOrganisaties vzw

AFBEELDING COVER 4

Foto: Jan Theuwissen

EINDREDACTIE

Birgit Geudens & Annemie Vanthienen

HOOFDREDACTIE

Birgit Geudens
E: redactie@faronet.be

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Marc Jacobs
p.a. Priemstraat 51,
BE-1000 Brussel

TECHNISCH-ADMINISTRatieve

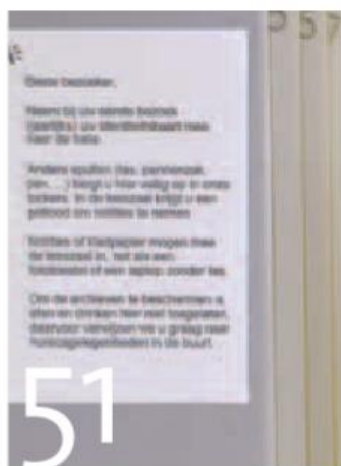
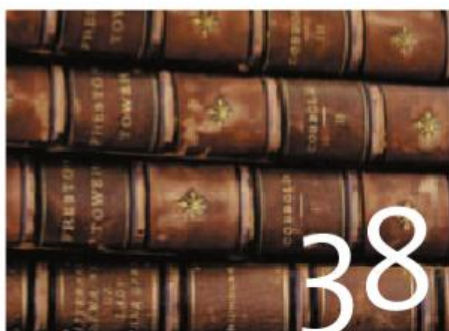
ONDERSTEUNING

FARO-secretariaat

LAY-OUT & DRUK

Drukkerij Leën, Hasselt

© FARO. Vlaams steunpunt
voor cultureel erfgoed vzw

4 DE CONSTRUCTIE VAN EEN HOOFDLETTER: MET DE D VAN DILEMMA

→ DOVE OGEN, (CY)BORGEN EN IMMATERIEEL
CULTUREEL ERFGOED

21 COLLECTIEF GEHEUGEN; CONNECTED

→ ERFGOED, HET PRECEDENT VAN HEDENDAAGS
ONTWERP

29 NAAR KWALITEITSZORG IN DE COLLECTIEBEHERENDE ERFGOEDSECTOR IN VLAANDEREN?

→ EEN ONDERZOEK

38 VERWEESDE WERKEN

→ NAAR EEN EUROPESE OPLOSSING?

45 HET BESTE VAN TWEE WERELDEN

→ UGENTMEMORIE, PUBLIEKSGESCHIEDENIS
IN ACADEMISCHE CONTEXT

51 ARCHIEFDIEFSTALLEN

→ JURIDISCHE OPVOLGING

57 DE LAATSTE BLIK

De constructie van een Hoofdletter: met de D van dilemma

→ Dove ogen, (cy)borgen en immaterieel cultureel erfgoed

Op 26 april 2011 gaf Joke Schauvliege, in de hoedanigheid van Vlaams minister van Cultuur, een interessante speech voor het Vlaams Parlement. De aanleiding was de vijfde verjaardag van de officiële erkenning van 'Vlaamse Gebarentaal' door de Vlaamse Gemeenschap. Mevrouw Schauvliege herinnerde zich de context van die stemming toen ze nog gewoon Vlaams parlements lid was: "Een talrijk publiek van doven en horenden was aanwezig op die mijlpaal in de geschiedenis van de Doven-gemeenschap." Ze verwees naar het Doof Actie Front dat, met een petitie die door meer dan 71 300 mensen werd ondertekend, een debat en uiteindelijk een decreet kon losweken in het Vlaams Parlement: "Als illustratie van de kracht van een gemeenschap kan dit tellen!" Met een taal met een vastgestelde grammatica en woordenschat kon bewijskrachtige vorm worden gegeven aan een "culturele identiteit" van een gemeenschap: "in dit geval de Doven-gemeenschap die erkend wordt als cultureel-linguïstische minderheidsgroep. We mogen dus echt wel spreken over een grote stap in het emancipatieproces van deze groep. In dit verband wil ik ook wijzen op de opname van de Vlaamse Gebarentaal in de Inventaris van immaterieel cultureel erfgoed Vlaanderen in 2008. Hiermee engageren we ons als overheid om in de toekomst te waken over de bescherming en de ondersteuning van Vlaamse Gebarentaal."

De minister sprak enthousiasmerende woorden, die naadloos kunnen toegepast worden op de verwachte investering in en uitvoering van het immaterieel cultureel-erfgoedbeleid en op het cultureel-erfgoedbeleid in het algemeen. "Vlaanderen als een van de meest welvarende regio's in Europa, moet mee zijn met de internationale ontwikkelingen en moet aansluiting vinden bij Europese regio's die inzake gebarentaal en Doven-gemeenschappen het voorbeeld geven. De erkenning is dus geen eindpunt. Het is, zoals ik al zei, een mijlpaal in dat emancipatieproces, een gevolg van burgerparticipatie. Nu moeten wij in samenspraak het werk voortzetten."²

Vijf jaar erkenning Vlaamse Gebarentaal in het Vlaams Parlement. Foto: Fevlado-Diversus

Met de erkenning van Vlaamse Gebarentaal als vorm van immaterieel cultureel erfgoed en dus de link aan de UNESCO-conventie van 2003 is Vlaanderen niet "mee", maar bijt het de spits af en neemt het andere naties mee op een nieuw pad. Voorwaar, een van de beste en meest inspirerende speeches van de Vlaamse minister van Cultuur tot nog toe, net als haar interventies over immaterieel cultureel erfgoed trouwens. En laat het nou net op het snijvlak daarvan ook inhoudelijk erg interessant worden.

Het zijn niet toevallig thema's of strijdzones die internationaal zeer hoog op de agenda gezet en gehouden worden. Zoals ik in deze bijdrage zal aantonen, is het ook een frontzone waar allerlei ethische, cultuurpolitieke en emancipatorische dilemma's en keuzes aan de orde zijn. Het debat over *cyborgs* en cultuur bijvoorbeeld maakte in intellectuele kringen in het Westen rond de eeuwwisseling furore om na 9/11 wat van de agenda te vallen, samen met het ongebreidelde vooruit-sprongsdenken, maar dat komt terug. In discussies rond Doven-cultuur komen heel fundamentele kwesties uit de 21^e eeuw in

beeld, op het snijvlak tussen technologische ontwikkeling en cultuur. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het debat rond *human enhancement* of verbetertechnologieën toegepast op de mens, waarmee we deze bijdrage zullen eindigen. We beginnen met gewone (wereld)geschiedenis, dan publieksgeschiedenis, vervolgens erfgoedzorg en de recente ontwikkelingen in Vlaanderen; we stoten dan door naar de problematiek van borging van immaterieel cultureel erfgoed om te eindigen bij etnologie, *cyborgs* en borging, als thema in de transdisciplinaire erfgoedstudies. *Qué?*

GESCHIEDENIS (EN GLOBALISERING)

9/11 doet sinds 2001 voor de meeste mensen met toegang tot audiovisuele massamedia zonet een belletje rinkelen, dan toch een beeld oplichten. Voor vele tienduizenden mensen roept '11 september' ook nog iets anders op, niet in New York maar in Milaan: een splijtende beslissing met grote naschokken. Het was de einddatum van een vijfdaags Tweede Internationaal Congres over de Opvoeding van Doven dat op 6 september 1880 te Milaan begonnen was. De oralisten overweldigden daar, zo wil het Verhaal, de manualisten die voor gebarentaal opkwamen: onderwijs zou voortaan liefst mondeling zijn en gesproken communicatie voor dove mensen propageren. Weg met gebarentaal in de klas. September 1880 was een van die padbepalende momenten met wereldwijde impact, net als de activiteiten van de Franse pionier Charles-Michel de l'Épée op het einde van de 18e eeuw rond het doorgeven van gebarentaal, onder meer via het onderwijs. Er is niet een pad, maar er blijken twee elkaar voortdurend kruisende en afwisselende paden te zijn: beeld en geluid.

Patronen van macht

Leila Monaghan stelde voor om een breed geografisch én historisch perspectief te huldigen bij het schrijven over (de geschiedenis van) D/dovencultuur:

"...oralism, the teaching of speech to deaf children, was known as the German method and manualism, teaching deaf children through signing, as the French method. The fate of these methods in the 19th century reflected the ongoing battles between these two European powers. When European influence spread to North and South America, Africa, and Asia, so did deaf education. Fascism, postcolonialism, and civil rights movements have all had their impact, for worse or better, on the lives of deaf people".³

In de eerste helft van de 19^e eeuw werden dove gelovigen niet aan hun lot overgelaten, want vooral katholieke scholen speelden volop in op deze doelgroep. Gebarentaal was daarvoor een belangrijk instrument, in en buiten de klas. De vriendschapsbanden die ontstonden in en rond die kostscholen waren belangrijk om een opbloeiend verenigingsleven van Doven te ondersteunen. Het stichten van Gallaudet College in

Washington D.C. in 1864 was een uitzonderlijke stap; ook speciaal hoger onderwijs bleek mogelijk voor dove mensen en tot academische excellentie uitgebouwd te kunnen worden, met gebarentaal.

In de Verenigde Staten vond in de periode van de Amerikaanse Burgeroorlog (1861–1865) een omslag plaats: van religieuze bekommernissen tot democratische of nationalistische referentiekaders, of combinaties van beide. Voorheen wou men de dove vooral als gelovige aanspreken en vormen. Daarna zag men doofheid vooral als een drempel om lid van de nationale, Amerikaanssprekende natie te functioneren. Tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog werden 80 % van de dove studenten exclusief via orale methodes onderwezen en leefde ASL (*American Sign Language*) vooral inofficieel, in de wandelgangen, in de kostscholen voor dove kinderen door. Maar na 9/11, 1880 uiteraard, was er ook een tegenbeweging op gang gekomen via verenigingen, die een officiëlere plaats voor gebarentaal in het onderwijs bepleitten. Dit leidde onder meer tot een groot woordenboekproject in 1909 om *American Sign Language* vast te leggen.

Ontspoorde illusies

Vanaf de tweede helft van de 19^e eeuw was er internationaal een hele onderzoeksstroming rond eugenetica en erfelijke doofheid, tot en met programma's om dove mensen te steriliseren. Als doofheid een lichamelijke tekortkoming of anomalie zou zijn, dan mocht volgens radicaal doorpakkende wetenschappers, dokters en beleidsmakers serieel op hele populaties lichamen worden ingegrepen. Het dieptepunt werd bereikt in de nazitijd, de jaren 1930 en 1940, toen in het tijdelijk opgezwollen Derde Rijk grote aantallen dove mensen werden gesteriliseerd of vermoord.

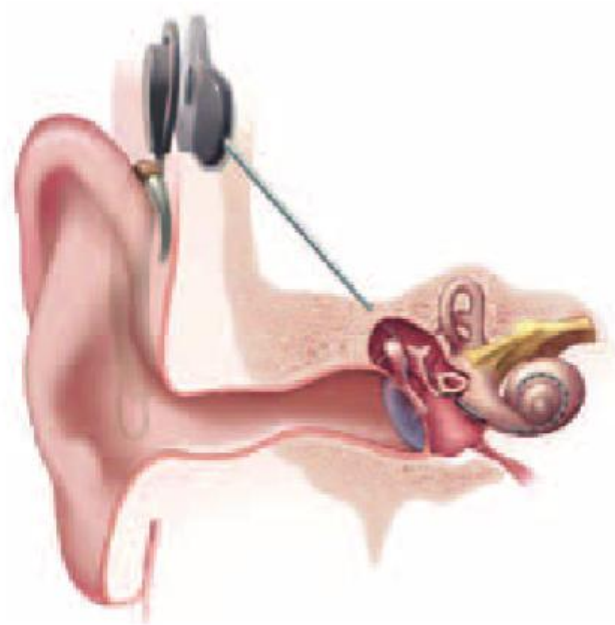
Macro-cultuur en micro-techniek

Na de Tweede Wereldoorlog werd een andere kaart getrokken en was de eugenetische fase voorbij (toch voor enkele decennia, tegenwoordig wordt met totaal andere motieven en doelstellingen de 'eu-' van *enhancement* verkend). Naast de religieuze en de nationalistische overwegingen werden 'cultuur' en welzijn tot een steeds belangrijker referentiekader om over de problematiek te denken en ermee om te gaan. De verscheidenheid in natiestaten werd groter, zeker in de postkoloniale periode. Tegelijkertijd werden internationale netwerking en mobiliteit belangrijker en gemakkelijker voor bredere lagen van de bevolking en ook voor bemiddelaars voor dove mensen. In 1951 werd te Rome de *World Federation of the Deaf* (WFD) opgericht. Het is deze organisatie die nu de brug maakt naar internationale organisaties zoals de onmiddellijk na het einde van de oorlog in 1945 opgerichte UNESCO of de Wereldgezondheidsorganisatie (zie: www.wfdeaf.org/).

Charles de l'Épée (1712–1789): sleutelfiguur in de organisatie van formele educatie in gebarentaal en bij de bewustwording van doven in de 18e eeuw.

© Archief van de Zusters van Liefde J.M

Een cochleair implantaat is een elektronisch apparaatje dat geluid omzet in elektrische pulsen die de gehoorzenuw in het slakkenhuis in het oor direct stimuleren. Het wordt door een operatie ingeplant in het hoofd van mensen, die daardoor, als de ingreep lukt, opnieuw en meer geluiden kunnen horen.

© National Institutes of Health

Tegelijkertijd werd technologie veel belangrijker in het leven van mensen. Hoorapparaten werden in de tweede helft van de 20^e eeuw draagbaar en financieel haalbaar, toch in de Verenigde Staten, Europa, Australië en Nieuw-Zeeland. Dit versterkte de tendens tot *mainstreaming*: de integratie van dove kinderen in het 'gewone' onderwijs en de horende maatschappij. Oralisme en hoorapparaten, tot en met de inplantbare technologie, horen samen en de technologische ontwikkeling lijkt onstuitbaar. De voorbije jaren maakt een nieuwe techniek furore: de zogenaamde *cochleaire implant*. Een cochleair implantaat is een elektronisch apparaatje dat geluid omzet in elektrische pulsen die de gehoorzenuw in het slakkenhuis (*cochlea* in het Latijn) in het oor direct stimuleren. Het wordt door een operatie ingeplant in het hoofd van mensen, die daardoor, als de ingreep lukt, opnieuw en meer geluiden kunnen horen. De ingreep kost tienduizenden euro's maar wordt steeds meer toegepast en deels of geheel gefinancierd door de overheid in rijke landen met een sterk uitgewerkte gezondheidszorg. Dit leidde en leidt echter tot veel controverse, die belangrijk is voor het begrijpen van de recente 'vererfgoedingsstrategie rond gebarentalen en Dovencultuur.

Academische taalstudie en webcams

Tegelijkertijd is er sinds de jaren 1960 wereldwijd een beweging op gang gekomen met onder meer toenemende academische belangstelling voor gebarentaal. Dat gebarentaal een levende, evoluerende taal kan zijn, werd wetenschappelijk geduid door pionierend onderzoek van auteurs als William Stokoe in 1960 (*Sign Language Structure*). Dit lokte linguïstisch onderzoek van gebarentalen uit in vele landen in en na de jaren 1990. De via de academische wereld in en post-1968 gevoede vertogen over allerlei 'minderheden' die een actieve identiteitspolitiek voeren, moet hier vermeld worden. *Identity politics* staat voor actie voeren om ervoor te zorgen dat het (lichamelijke) verschil waarrond men zich organiseert er niet meer toe doet, toch in de maatschappelijke omgang zodat het 'verschil' niet discriminerend werkt, maar – om de beweging in stand te houden – toch wel onderscheidend en aanleiding mag zijn tot samen vieren en ageren. Dat (b)leek een interessant verhaal te zijn, dat kon toegeëigend worden door de Dovenbeweging. Ook technologische ontwikkelingen die weer heel nieuwe dimensies in communicatie openden, hadden hun impact op het Doven-debat. Denk aan de tegenwoordig standaard in laptops ingebouwde of voor een prikje te kopen webcam: gebarentaal en webcams horen bij elkaar.

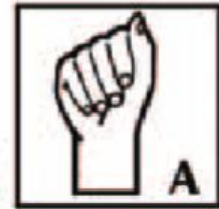
Internationale actie

De voorbije jaren vallen allerlei internationale acties op. Een fascinerende ontwikkeling, die we hier verder niet zullen behandelen en een studie op zich waard is, is bijvoorbeeld de wijze waarop op 'Europa' wordt ingespeeld. Aan te bevelen is bijvoorbeeld de rijke website van de European Union of the DEAF (EUD), de koepelorganisatie van nationale verenigingen van Dove mensen in Europa, die er mede in geslaagd zijn om speciale subsidieprogramma's en aandacht te genereren (zie: www.eud.eu/). Daarnaast moet ook heel expliciet het belang van wereldcongressen van de dovenfederaties en van de Wereldfederatie van de doven vermeld worden. Van 16 tot 22 juni 2007 vond te Madrid het vijftiende vierjaarlijkse *World congress of the World Federation of the Deaf* plaats. In het interessante verslag dat in Vlaanderen werd uitgebracht van het vorige congres, kan mee gelezen worden welke grote strategische lijnen worden uitgezet: "Paddy Ladd benadrukte in zijn lezing 'Cultural Rights and Sign Language Peoples' dat erkenning van gebarentalen niets betekent zolang Doof erfgoed (bijvoorbeeld dovenscholen, Dovenclubs, musea) niet beschermd wordt en bewaard blijft, en zolang er geen rem komt op het zomaar implanteren van dove kinderen in het geïntegreerd onderwijs. We moeten volgens hem streven naar collectieve erkenning via een combinatie van taalrechten en culturele rechten. Die culturele rechten moeten we afdwingen via de UNESCO Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions (2005)."⁴ Op het eerste gezicht staan de UNESCO-conventies van 2005 of die van 2003, laat staan de combinatie, nog niet op het programma van het zestiende wereldcongres dat in juli 2011 in Durham plaatsgrijpt. Of dat in 2015 anders zal zijn, is moeilijk te voorspellen, al is, zoals ik hier zal betogen, daar wel aanleiding toe.

DE A'S VAN APPEL EN AFRIKA

Globalisering brengt vele effecten, kansen en bedreigingen mee. De voorbije jaren kwam er wereldwijd opvallend veel onderzoek op gang over de geschiedenis en ontwikkeling van het leven, de strategieën, de organisatie en de cultuur van mensen met een auditieve beperking en/of de Dovengemeenschap. De verhalen en studies uit diverse continenten, landen en gebieden maken duidelijk hoe complex en interessant al die diverse trajecten zijn, hoe ze door en over elkaar heen lopen en hoe ook goedbedoelde interventies toch onverwachte effecten kunnen hebben. Het is belangrijk bij het plannen en uitvoeren van wereldwijde verbeterprogramma's, die zowel vanuit een medische insteek kunnen vertrekken (verspreiding van cochleaire implantaten, gentherapie ... : terug ingrijpen op populaties van lichamen dus) als vanuit een cultuurpolitiek vertrekpunt (de UNESCO-conventie van 2003 voor borging van immaterieel cultureel erfgoed als meest opvallende instrument), rekening te houden met al die lokale contexten en

Apple

Appel in American Sign Language.

Uit: Kids ASL American Sign Language Coloring Book

(voor)geschiedenissen. Het lijkt zo te zijn dat vandaag cochleaire implantaten voor de meeste inwoners in Afrika onbereikbaar zijn, zowel om financiële redenen als bij gebrek aan medische faciliteiten, en dat grote seriële programma's van inplanting en onderhoud van spijttechnologie in de hoofden van jonge kinderen momenteel minder evident is (en vanuit een 'volksgezondheidsperspectief' een minder goed uit te leggen strategische beleidskeuze zou zijn in vele Afrikaanse landen). In vele ontwikkelingslanden is 'voortgang' momenteel en de volgende jaren dus misschien eerder een kwestie van het kunnen leren van gebarentalen in de context van scholen voor dove kinderen (of, straks, via internet). Dilemma's en effecten van interventies buitelen dan over elkaar heen.

Waarom Amerikaanse Gebarentaal in Noord-Nigeria?

Het verhaal van de dove mensen in Noord-Nigeria in de voorbije twee decennia spreekt boekdelen. Nigeria telt ongeveer 100 miljoen inwoners (met een hoge concentratie in de megastad Lagos⁵) en Hausa is er de meest gesproken taal (50 miljoen Nigerianen spreken of begrijpen de taal). Voor 25 miljoen mensen is het de moedertaal en daarvan leeft haast 90% in Noord-Nigeria, met een hoge concentratie in de Kano-regio. Dove mensen bleken daar heel sterk geïntegreerd te zijn

in de lokale samenleving met veel landbouw. Terwijl dove mensen reeksen gebaren vaak van andere dove mensen leerden, bleken vele horende mensen, in de directe leefomgeving, gewoon bereid desgevallend met de handen te praten of te communiceren. Er waren ook onderlinge contacten tussen dove mensen in de Kano-regio, zodat een gemeenschap ontstond van Hausa-gebarende dove mensen, maar die mensen waren evengoed lid van, en nog veel meer georiënteerd op, leven in lokale gemeenschappen samen met horenden. In de periode van economische opleving dankzij de exploitatie van olie uit Nigeria werd bijzonder onderwijs op ruimere schaal mogelijk en zo werd in 1977 de Tudun Maliki School for the Deaf and the Blind opgericht. Voorheen had de dove Amerikaanse missionaris Andrew Foster al een school voor dove kinderen opgericht in Ibadan, waar onderwezen werd in *American Sign Language* (ASL). Dat werd verspreid in andere streken als er nieuwe scholen werden opgericht, zoals in de net vermelde Tudun Maliki School, waar het leerlingenaantal steeg van 8 in 1978 tot gemiddeld 250 in de jaren 1990. Tegenwoordig kan men in Noord-Nigeria een Dovengemeenschap van leden die naar (de Tudun Maliki) school zijn geweest en dus gebarentaal spreken onderscheiden van een veel grotere groep van dove 'ongetletterden' (die soms in gewone scholen les hebben gevolgd ofwel net zoals de meeste horenden (!) geen formeel Westers onderwijs hebben genoten en ook vaak analfabeet zijn). Er werd gekozen om niet een van de lokale talen (Hausa of Swahili maar ook niet de lokale gebarentalen in de school) te gebruiken als basis voor het Dovenonderwijs maar net een Nigeriaanse variant van de standaard Amerikaanse Gebarentaal.

Deense, Zweedse ... gebaren in Afrika

Nader onderzoek wijst uit dat door de koloniale invloed of door de financiers van de hulpprogramma's (religieus geïnspireerde missioneringsprogramma's, ontwikkelingssamenwerking vanuit Europa ...) de voorbije decennia allerlei Europese 'nationale' of Amerikaanse gebarentalen in Afrika verspreid zijn. Naast ASL ziet men ook Deense en Duitse gebaren in Nigeria. Zo gebruiken vele formeel opgeleide dove mensen in Gambia een 'Nederlandse Gebarentaal' naast een Britse vorm, in Ethiopië de Zweedse Gebarentaal, enzovoort. In het licht van de immaterieel-erfgoedcampagnes die op gang kunnen komen, stellen zich dus interessante problemen en dilemma's in die landen. Wil men die door de geldschietters ingevoerde Europese 'nationale' gebarentalen in Dovengemeenschappen in Afrikaanse landen, die kunnen overgedragen worden van generatie op generatie, borgen? Of toch maar beter, anno 2011, allemaal in het Amerikaans gebaren? Of net lokale gebarentalen gaan cultiveren, bijvoorbeeld degenen die buiten de formele schoolcontexten functione(e)r(d)en? En waarom eigenlijk? Of (goedkope) klassieke hoorapparaten promoten

voor de hardhorenden? Toch cochleaire implantaten? Of, met het oog op de webcams, toch maar ASL?

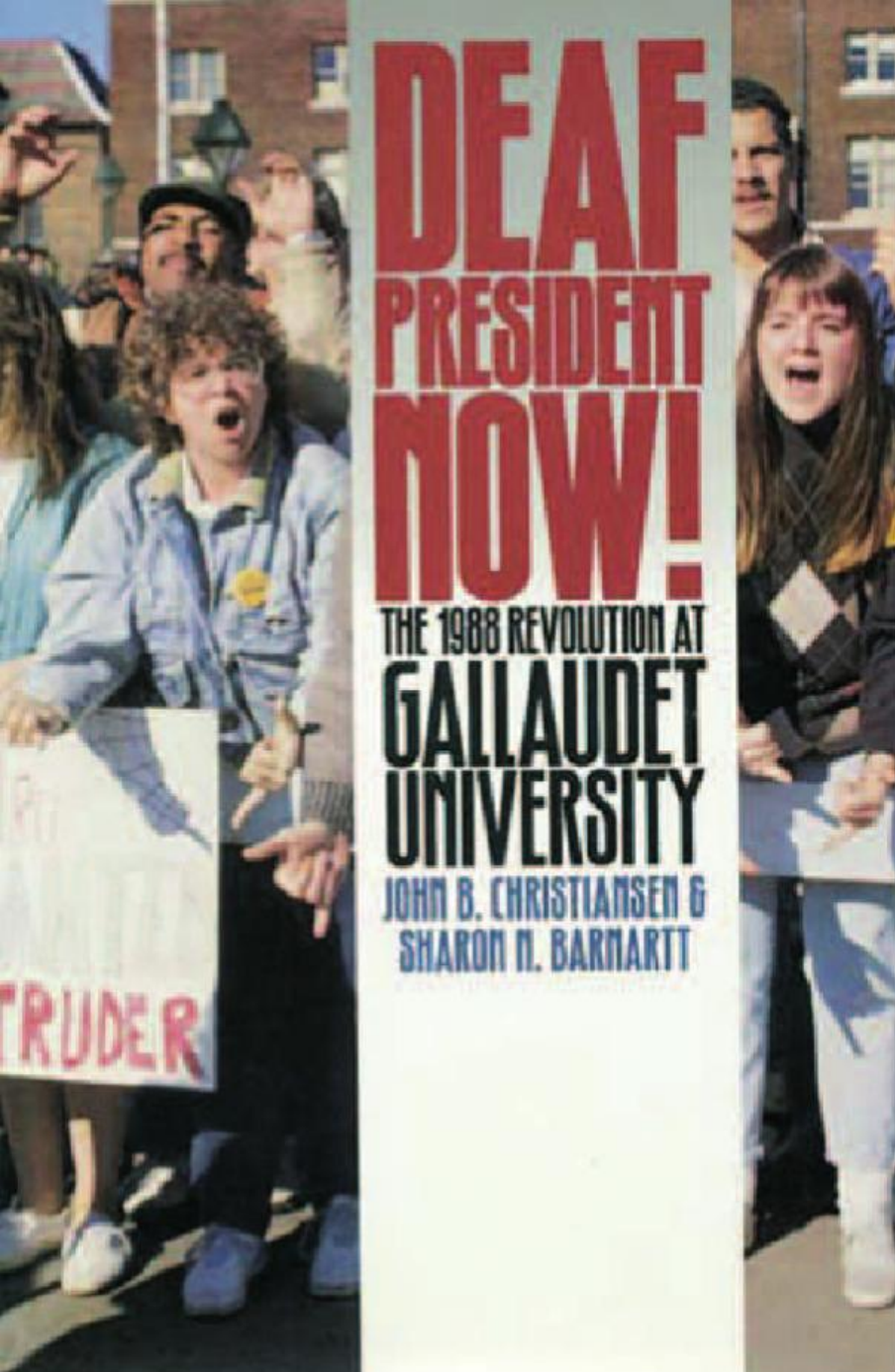
Lekker Westers

Het feit dat de meeste leerkrachten Nigeriaans ASL noch de gebarentaal noch de daarmee verbonden Amerikaans-Engelse taal (en grammatica of woordenschat) beheersen en evenmin een Westers 'dagelijks leven' delen, mag niet vergeten worden. Het probleem begint eigenlijk al bij het aanleren van de A, het allereerste gebaar in standaardleerboekjes voor beginners *American Sign Language*. De A van *apple*, terwijl er geen appels groeiden in Nigeria en ze niet in de winkels voorhanden waren/zijn, zodat de leraars noch de leerlingen zich iets konden voorstellen bij *apple* en wellicht dat gebaar verder ook niet nodig zouden hebben in hun (dagelijks) leven. Er was anderzijds in ASL geen gebaar voor het in de streek frequent voorkomende gauva-fruit, net als voor de meeste andere relevante objecten, instrumenten en concepten. Al deze uitdagingen creëerden een heel hybride situatie en maken de positie en mogelijke keuzes van dove mensen in de Hausa-samenleving moeilijk. Door contacten met de Westerse literatuur, in het bijzonder met vertogen van de Dovengemeenschappenemancipatiebeweging, bleken dergelijke ideeën in Nigeria door hoger opgeleide *Deaf* opgepikt te worden. Wat nu? Strijdbare afscheiding en profileren? Maar was niet juist een verregaande maatschappelijke aanvaarding en integratie van dove mensen voor de introductie van de Westerse gebarentalen de norm in Hausa-gemeenschappen en dreigt nu niet het draagvlak bij horenden te verkleinen of te verdwijnen?⁶ Dilemma's in het kwadraat.

PUBLIC HISTORY ('PUBLIEKSGESCHIEDENIS')

Geschiedenis van en voor Dovencultuur is de voorbij twintig jaar het voorwerp van strijd, discussie, identiteitsconstructie en passie geweest. Ze wordt scherp bewaakt door zeer actieve en assertieve belangengroepen, die ook faciliterend én actiefsturend optreden in de productie en presentatie van historische verhalen over d/Doven in tal van landen. Het is niet toevallig dat dit thema een van de krachtigste schoolvoorbeelden opleverde van wat *Public History* kan zijn: onderhandeling over of representatie van historisch onderzoek (probleemstelling, afbakeningen, uitwerking, presentatie en compromis- en consensusmanagement) op het publieke forum. In een reducerende of getemde vertaling die academisch actieve historici lijken te pruimen: 'publieks'geschiedenis. De leidster van het hier besproken project 'History through DEAF EYES', Jean Lindquist Bergery, schreef er een fraai artikel over: een demonstratie van reflexiviteit.

Wat was er aan de hand? Een jaar nadat een heuse opstand ("*Deaf President Now*") tot de aanstelling van een Dove universiteitsvoorzitter had geleid, werd in 1989 in Gallaudet University te Washington D.C. een internationale bijeenkomst gehouden

onder de titel *Deaf Way*. Meer dan 5 000 mensen uit meer dan tachtig landen namen eraan deel. De in het thema passende themarondleiding in de musea van the Smithsonian Institution in de randprogrammatie leidde tot het idee om de *Deaf Way*-stroming zelf in een grote thematentoonstelling uit te drukken en voor de buitenwereld bekend te maken.

Een voorstel voor een tentoonstelling in de hoofdstad

Het idee rijpte in Gallaudet University. Historici zouden het Verhaal van de Dovencultuur kunnen vertellen, in de toplocatie van het National Museum of American History (Smithsonian Institution) in Washington D.C. Het begon met goede intenties van een samenwerking tussen Smithsonian en Gallaudet. De fondsenwerving voor en de voorbereiding van een inhoudelijk verhaal over Dovencultuur als deel van Amerikaanse geschiedenis werden opgestart. Er bleek een enorme rijkdom aan materiaal te bestaan. Een geschiedenis, laat staan een tentoonstelling daaruit distilleren, zou een werk van selectie zijn. Om

het verhaal te construeren en het selectieproces te helpen, kwam er nog de gouden regel voor tentoonstellingsmakers van the Smithsonian Institution bij voor elk onderdeelje of thema: *"Why should I care?"*

Tegen 1995 was een eerste voorstel klaar: een parcours met de titel *Deaf: a Community of Signers*. Doel was dat bezoekers een beter zicht op de geschiedenis van de Dovengemeenschap als deel van de Amerikaanse geschiedenis zouden hebben. In het tentoonstellingsscenario stonden het Dovencultuurgemeenschapsverhaal en de emancipatie van gebarentaligen centraal. Er werd een begeleidingsgroep van academici, museummedewerkers en Doven opgericht om het voorstel te beoordelen: gevraagde adviezen over een vertrouwelijke sneuvelnota. Ze vonden het een prima verhaal met een heldere focus; behalve één reviewer die het voorstel onevenwichtig vond en meende dat op zijn minst evenveel aandacht én tentoonstellingsruimte moest worden besteed aan oraal actieve dove mensen. Hij hield

voet bij stuk en dit resulteerde, aldus Lindquist Bergey, in "shouting in sign and voice" (...) Reviewers did not want the exhibition to give the impression that the historic argument (and thus the primary struggle) was between audiologically deaf and culturally Deaf people. A divided exhibit space would not provide visitors a cohesive experience and would dilute or even distort a community history."⁷

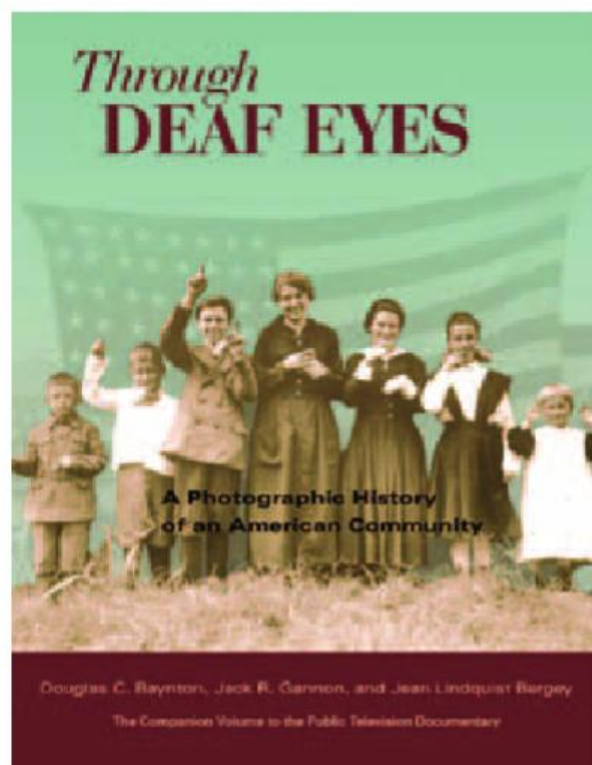
Ongevraagde adviezen

Ondanks het feit dat de discussie over een vertrouwelijk voorstel tot scenario in de reviewgroep normaal gezien binnenskamers had moeten blijven, werd er vrijwel onmiddellijk, vanaf oktober 1995, een brieven- en lobbycampagne opgestart, waarbij the Smithsonian Institution onder druk werd gezet rond de invulling van het programma. De 270 brieven van organisaties, scholen en individuen (vaak ouders van dove kinderen) gingen vooral tekeer tegen het verondersteld onevenwichtige karakter van de tentoonstelling, omdat de strijd over wie zich doof of Doof mocht noemen zich te veel vanuit een bepaalde Dovengemeenschap rond *American Sign Language* zou concentreren. Bij de argumentatie werd vooral de impact op het heden en de toekomst in de verf gezet, op de machtsverhoudingen en keuzes binnen en buiten de netwerken van dove volwassenen. The Smithsonian Institution werd aangesproken op het feit dat vooral zij een objectief verhaal over Amerikaanse burgers moesten brengen en dus niet zomaar zo'n vertekende presentatie konden brengen: aanhoudend protest, ook in de massamedia, werd "beloofd". In de discussie ging het veel minder over een op bronnenonderzoek gesteund historisch verhaal over het verleden dan wel over de eigen tijd. Het hek was helemaal van de dam toen niet alleen de voorstanders van oraal onderwijs en praktijk zich gingen mengen, maar ook de groep van de hardhorenden zich begon te roeren. Als 1 % van de 248 miljoen Amerikanen doof zijn en 9 % hardhorend (*hearing impaired*), was het dan wel verantwoord om de hele tentoonstelling te wijden aan een 300 000-tal al dan niet gebarentalige doven/Doven, terwijl men dan 21 miljoen anderen uitsloot? Een e-mailcampagne vertolkte nog een ander standpunt, namelijk dat de tentoonstelling niet mocht voorbijgaan aan wat bij vele gewone Amerikanen zou leven: "This exhibit cannot ignore the view shared by many Americans that deafness is a major disability that can be greatly minimized by recent technology – better hearing aids, cochlear implants, and auditory-verbal/oral approaches." Naarmate de tijd vorderde, werd de situatie steeds complexer en meer gespannen. Het resultaat was dat the Smithsonian Institution steeds meer afstand nam en het team van Gallaudet University verzocht om geen tegencampagne te beginnen. The Smithsonian Institution kampte toen volop met de herrie rond andere *Public History*-projecten, zoals de tentoonstelling van de Enola Gay, het vliegtuig waarmee de eerste atoombom naar Japan werd gebracht: hier leek opnieuw

een doos van Pandora open te gaan. Het topmuseum haakte de facto af.

Dove ogen

De historici van Gallaudet University probeerden toch door te zetten met het plan om een tentoonstelling of een ander product met de resultaten van recent en nieuw historisch onderzoek voor een groter publiek te realiseren. De interne werktitel 'Life and Deaf' maakte met een knipoog duidelijk in welke sfeer gewerkt werd. Uiteindelijk werd gekozen voor een compromis, dat ieder op zijn manier kon uitleggen: "History through DEAF EYES". De tentoonstelling werd opgebouwd rond 'vorming van een gemeenschap' (1817 tot na de Tweede Wereldoorlog), 'taal en identiteit' (1860 tot net na de Tweede Wereldoorlog), 'bouwen van een gemeenschap' (20^e eeuw) en ten slotte 'awareness, access and change' (vanaf de jaren 1960 tot de jaren 1990). Alles werd ingebed in een soort sociale geschiedenis van een gemeenschap, maar in brede en open contexten. Voor dit veilige verhaal werd geld gevonden bij allerlei sponsors. Het resulteerde in een reizende tentoonstelling die in twaalf steden te zien was (en meer dan 415.000 bezoekers trok). En passant was, tussen mei en september 2002, ook in een gebouw van the Smithsonian Institution de tentoonstelling te zien: Washington D.C. als een van de twaalf. Er werd ook een dvd over communicatie gemaakt, een website ontwikkeld, workshops

In de jaren 1960 werd de geluidsapparatuur sterk verbeterd met de invoering van een Joegoslavisch systeem: de SUVAG-apparaten. In 1972 werd door de introductie van draadloze FM-toestellen een nieuwe stap vooruit gezet. Op de foto zie je kinderen met de ontvangers op de borst, waaraan de koptelefoon vastzit. De zuster-leerkracht heeft de micro vast.
Gent, Sint-Lievenspoortstraat, s.d.
© Archief van de Zusters van Liefde J.M

georganiseerd, een fotoboek met essays *Through DEAF EYES* gerealiseerd en een documentaire die nationaal werd uitgezonden en verspreid op dvd.

Soms moet je ervoor gaan ... en omwegen zoeken

Terugblikkend stelde Jean Lindquist Bergey vast dat het vanuit academisch standpunt en dito institutionele strategie veel gemakkelijker was geweest om dit hele avontuur niet te ondernemen en gewoon artikels in vaktijdschriften te publiceren en niet zoveel controversie uit te lokken. Dit leek niet de corebusiness van de universiteit. *"But if not Gallaudet, who? If not at that moment, when?"* De rector en andere verantwoordelijken staken mee hun nek uit en vonden dat er plaats moest zijn om een *Public History*-project door te zetten en er alle extra energie, geld, middelen en bijbehorende kritiek te helpen dragen. Het was onmogelijk om een evenwicht te vinden tussen alle desiderata, maar er werden toch compromissen gevonden, zeker na het weghalen van de zeer geladen concentratie op "de tentoonstelling in the Smithsonian Institution". Met een andere titel, ingebed in een hele reeks mediaproducten, en via een omweg, ingebed in een parcours langs elf andere steden en instellingen, passeerde de tentoonstelling uiteindelijk toch in Washington D.C. De coördinatrice hield er ook een reflexief artikel aan over dat ze kon terugschrijven aan de onderzoeksgemeenschap en op een andere manier academisch kon valoriseren: *"The nature of deaf/Deaf life is so controversial for those involved that a collaborative public presentation of the subject is fraught with land mines. The most visible of platforms – exhibitions and films (particularly those that guarantee a broad audience) – will always be contentious territory, for they hold the greatest potential to communicate".*⁸

NEDERLANDS, VLAAMS-BELGISCH, VLAAMS?

Hoe zit dat nu in het Nederlandse taalgebied? Voor de Nederlandse Gebarentaal kwam het onderzoek volop op gang vanaf de jaren 1980. Twee onderzoeksprojecten, KOMVA (1982–1990) en STABOL (1999–2002), brachten de regionale variatie van gebarentaal in beeld. De patronen in de variatie werden verklaard door te wijzen op de impact van vijf scholen voor dove kinderen en de daar vigerende, van elkaar verschillende systemen. De steeds luidere vraag naar een eventuele standaard, naar één systeem dus voor heel Nederland, kwam niet uit de gemeenschap van Doven maar van horende ouders en van leerkrachten van dove kinderen. De doorbraak van nieuwe technologie, eerst cd-roms en daarna internettoepassingen, liet

toe om de gebarenvariatie in beeld te brengen. Dit evolueerde van een empirisch-descriptieve studie naar een standaardiserende operatie toen een lobbymachine op gang kwam om Nederlandse Gebarentaal als een officiële taal in Nederland te erkennen, naast het Nederlands als landstaal, het Fries als tweede landstaal in Friesland en de erkende streektaalen Nederlands en Limburgs. De reactie van de nationale overheid was dat er eerst gestandaardiseerd moest worden voor een dossier van erkenning zou kunnen landen: wat is die 'Nederlandse Gebarentaal' precies, als er door mensen in Nederland allerlei totaal verschillende gebaren gebruikt worden voor dezelfde dingen? De onderzoekers werden geconfronteerd met moeilijke discussies en met veel variatie.⁹

<http://gebaren.ugent.be/> is een visueel online hulpinstrument met ongeveer 7500 gebaren, zowel te zien op video als via het notatiesysteem SignWriting. Men kan een Nederlands woord zoeken en vertalen naar Vlaamse Gebarentaal (en soms zelf regionale varianten, 'dialecten'-daarop zien). Interessant is dat in deze rond de millenniumwissel vastgelegde verzameling gebaren het begrip '(cultureel) erfgoed' nog niet voorkomt.

Vergeet-mij-nietje tegen insluipende culturele doof- of blindheid

In Vlaanderen gebruikte men tot diep in de 20^e eeuw meestal de term *Belgische Gebarentaal*; deels op basis van de hypothese dat, onder meer via het onderwijs en door de bril van de onderzoekers zelf, de in Vlaanderen gebruikte gebarentalen meer overeenkomsten zouden hebben met die in Wallonië dan met de gebarentalen die in Nederland gehanteerd werden. In de tweede helft van de 20^e eeuw was in Vlaanderen de overgangsvorm *Vlaams-Belgische Gebarentaal* als aanduiding gangbaar; vergelijkbaar met de manier waarop men (in Nederland) ook de volkscultuur in Vlaanderen toen aanduidde. In de 21^e eeuw werd (onder meer door Fevlado-Diversus) resoluut gekozen voor de omschrijving *Vlaamse Gebarentaal* (die nu overal ingeburgerd en 'vanzelfsprekend' lijkt). De reflexieve (maar wellicht te veel ont-wapenende) stap naar 'gebarentaal in Vlaanderen' werd tot nog toe niet gezet.

Fevlado-Diversus: een succesvol decennium

In Vlaanderen is er de voorbije jaren een bijzondere bedrijvigheid te detecteren op de grens tussen het sociaal-cultureel volwassenenwerk en de cultureel-erfgoedwerking. Fevlado-Diversus, een organisatie die stelt te streven naar een volwaardig – ook cultureel – burgerschap van dove en slecht-

Fevlado-Diversus lanceerde een campagne naar aanleiding van de erkenning van de Vlaamse Gebarentaal. Op de vraag of gebarentaal universeel is, was het antwoord 'neen': "Elk land heeft zijn eigen gebarentaal, en zelfs binnen één land kunnen er regionale verschillen zijn. Zo is de Vlaamse Gebarentaal verschillend van de Nederlandse Gebarentaal, en verschilt de Vlaamse Gebarentaal van de Waalse. De Finse Gebarentaal verschilt dan weer van de Franse, en ga zo maar door. De gebarentaal die in Vlaanderen wordt gebruikt, is de Vlaamse Gebarentaal. Ze werd erkend door het Vlaams Parlement op 26 april 2006."

© Fevlado-Diversus

En op de vraag of de Vlaamse Gebarentaal uitgevonden was, antwoordde Fevlado-Diversus ook 'neen': "Talen worden niet uitgevonden, en hetzelfde geldt voor de Vlaamse Gebarentaal. Vlaamse Gebarentaal is net zoals het Nederlands spontaan ontstaan en gegroeid door contacten tussen mensen. Vlaamse Gebarentaal is niet hetzelfde als pantomime, en is ook geen visuele vorm van het Nederlands. Het is een volwaardige taal met een eigen grammatica en 'gebarenschat'."

© Fevlado-Diversus

horende mensen, speelde daarin in het eerste decennium van de 21^e eeuw (het cultuurtijdperk Anciaux-Van Grembergen-Schauvliege) een voortrekkersrol binnen de Vlaamse Gemeenschap. Hun uitgangspunt is dat het gaat om een emancipatieproces van een minderheidsgroep met een speciale taal, cultuur, geschiedenis en gemeenschapsbestendige processen. Sinds 2002 is erfgoedwerking een speerpunt: tien jaar briljant en methodologisch verantwoord meesurfend op de dynamiek in dat uitkristalliserende veld.¹⁰

Eerst, vanaf 2002, werd een geschiedenis gemaakt: historisch onderzoek met een (re)constructie van de emancipatie van een Doven-gemeenschap in Vlaanderen (België) in de 19^e en 20^e eeuw. Die werd vervolgens in 2006 gepubliceerd in Vlaamse Gebarentaal op dvd, met een gedrukte begeleidende brochure. Archieven werden geïdentificeerd of in veiliger omstandigheden opgeslagen. Vanaf 2006 liep, dankzij de regeling van ontwikkelingsgerichte erfgoedprojecten, een project 'Uit de Doofpot. Het immateriële erfgoed van de Vlaamse Doven-gemeenschap'.¹¹ Nog niet het UNESCO-verhaal maar wel de methodiek van mondelinge geschiedenis kwam hierbij eerst in beeld: 'vertaald' naar en toegepast in gebarentaal. Vanuit die ervaringen werd aansluiting gezocht en gevonden bij de topprojecten in de cultureel-erfgoedsector, zoals het 'Expo '58: Back to the Future'-project van de erfgoedconvenants en de toenmalige steunpunten (met getuigenissen over de manier waarop dove mensen de laatste Brusselse Wereldtentoonstelling beleefden).

Signed history eigenlijk

De erkenning van de Vlaamse Gebarentaal door de Vlaamse Gemeenschap op 26 april 2006 was een mijlpaal. 'Doof' duidt op een cultureel onderscheid, niet op een beperking, maar het signaleert wel een onvoldoende weggewerkte discriminatie of een onvoldoende investering. Er ontstond zelfs een eigen terminologie, een beetje naar analogie met *holebi-speak over coming out*. 'Wakker worden' signaleert de overgang van doof naar Doof. Je kunt je zelfs, in principe, als horende als Doof proberen te profileren als je gebarentaal gebruikt, je bewust deel wilt uitmaken van een cultuur en als andere Doven je als deel van de Doven-gemeenschap beschouwen. Interessant zijn, net als voor die grotere 'Vlaamse Gemeenschap', de processen van gemeenschapsvorming via geschiedenis en cultureel-erfgoed-gemeenschapsvorming. Daar is niets mis mee, zeker als reflexiviteit en duiding wordt meegegeven als bijsluiters en men paardenmiddelen als een Nationale Historische Canon kan vermijden. Een erfgoedgemeenschap profileert zich rond dergelijke (re)constructies. In het geval van de Doven-gemeenschap in Vlaanderen werd een briljante keuze gemaakt: het inzetten van her-taalde technieken van *Oral History* en op archivistiek en documentatiestrategieën.

Reflexief archief

Het is in dergelijke culturele strijd, die van de emancipatie en *empowerment* van een gemeenschap, dat de schijnbaar onschuldige en evidente functies, en het enorme belang van bijvoorbeeld documentatie of archieven (identificatie, redding, behoud en beheer, clustering, inventarisering ...), van ontsluiting en erfgoedwerking heel erg duidelijk worden. Van heel ver lijkt de archiefwereld stoffig en rustig: wie beter en abstracter kijkt, merkt dat, of het nu gaat om bestuurlijk-administratieve archieven (zie het Archiefdecreet van 2010, met Hoofdletter) of archieven over of van nieuwkomersgroepen, er een institutionele transformatie met hoge inzet aan de orde is en een strijd met hoge inzet wordt geleverd. Het is in een dossier als dat van de Vlaamse Dovengemeenschap dat men via verdiepende inzichten kan begrijpen wat het betekent om als (publieks) historicus, erfgoedwerker, cultureel makelaar, militant of leraar te werken in Vlaanderen vandaag. In een bijdrage van Bram Beelaert wordt op en tussen de regels een heel spannende velddiscussie opgeroepen, samen met een duidelijke situering van de stuwende kracht in het verhaal (Fevlado-Diversus) en een uitdaging: "Het is beter dat die evolutie gebaseerd is op een volwassen debat gebaseerd op toetsbare stellingen, dan op een 'dovemansgesprek' doorspekt met gemeenplaatsen en halve waarheden waarbij de luidste stem wint. In die zin zijn historisch onderzoek en een kwaliteitsvolle erfgoedwerking aan de ene kant, en een vormingsdienst met een expliciete sociale missie aan de andere kant perfect met elkaar te verenigen."¹²

In het begin was de spreekmethode bijna uitsluitend gericht op leren spreken. Het duurde tot het einde van de 19^e eeuw vooraleer men inzicht begon te krijgen in de rol van het restgehoor. In de 20^e eeuw nam het belang van luisteren toe. De technologische vooruitgang op het gebied van audiologie speelde daar een grote rol in. In 1936 werden er in Gent een radio, een versterker, koptelefoons en microfoons gekocht. In de jaren 1940 gingen de zusters zich in Sint-Michielsgestel in Nederland bekwamen in de reflecterende moedertaalmethode van Van Uden. Die stimuleerde spreken bij dove kinderen door zo nauw mogelijk aan te sluiten bij hun leefwereld, het gesprek centraal te stellen en gebruik te maken van geluiden.

Een geluidsmethode voor zwaar- en geheel dove kinderen,
A. Van Uden te Sint-Michielsgestel, 1952.

© Archief van de Zusters van Liefde J.M

IMMATERIEEL ERFGOED

Het inzetten van de conventie voor het borgen van immaterieel cultureel erfgoed in verband met gebarentaal is een heel recente en nieuwe evolutie. Een van de staten waar gebarentaal de voorbije jaren in beeld kwam in het kader van immaterieel cultureel-erfgoedbeleid is Nepal. In Kathmandu werd door het regionale UNESCO-kantoor in samenwerking met het ministerie voor Cultuur, Toerisme en Burgerluchtvaart van Nepal in 2007 een interessant (gratis te downloaden) rapport over uitdagingen en kansen voor immaterieel cultureel-erfgoedbeleid in Nepal uitgebracht.¹³ In de inleiding wordt Nepal neergezet als een staat vol culturele diversiteit, met bijna 23 miljoen inwoners, die opgedeeld kunnen worden in meer dan honderd etnische en kaste-groepen en die samen ruim 92 talen en dialecten gebruiken.¹⁴ Zeer opmerkelijk is het opnemen van gebarentaal in de lijst van talen en in de statistieken: met 0,03 % of 5 743 gebruikers van die taal als moedertaal of eerste taal staat Nepalese Gebarentaal op plaats 39 van de 92.¹⁵

Geen werelderfgoed, wel wereldprimeur

Bij de allereerste inschrijvingskans op de Inventaris Vlaanderen voor immaterieel cultureel erfgoed waren er twee onverwachte en, vanuit een mondiaal perspectief heel opvallende, inschrijvingen: Vlaamse Gebarentaal en de Sint-Dimpnaverering en de Geelse psychiatrische gezinsverpleging te Geel.¹⁶ Dit is een primeur in een officiële procedure die bijvoorbeeld tot een opname van (een reeks) gebarentalen of daaraan vasthangende fenomenen op 'de representatieve lijst van immaterieel cultureel erfgoed van de mensheid' of het voorbeeldpraktijkenregister van de UNESCO-conventie van 2003 zou kunnen leiden. Het voorbeeld laat toe te ontsnappen aan automatische 'etnische' of plaatsgebonden insteken van de notie 'gemeenschap' of 'groep'. Het maakt ook het belang én de relativiteit van de grenzen van natiestaten (of, om het helemaal complex te maken, onderdelen met relatieve autonomie daarin) duidelijk. Het stelt het fenomeen van transmissie, via formele of informele educatie, op scherp, zeker in het licht van 9/11. Gebarentaal is dus om vele redenen een eyeopener.

*Dove kinderen volgen les in
het instituut op de Papenvest
in Brussel, 1954.*
© Archief van de Zusters
van Liefde J.M

Eenzijds voldoet bijvoorbeeld Vlaamse Gebarentaal moeiteloos aan de algemene definitie van immaterieel cultureel erfgoed zoals die in artikel 2.1. van de UNESCO-conventie van 2003 wordt gegeven: "Het immaterieel cultureel erfgoed betekent zowel de praktijken, voorstellingen, uitdrukkingen, kennis, vaardigheden als de instrumenten, objecten, artefacten en culturele ruimtes die daarmee worden geassocieerd, die gemeenschappen, groepen en, in sommige gevallen, individuen erkennen als deel van hun cultureel erfgoed. Dit immaterieel cultureel erfgoed, overgedragen van generatie op generatie, wordt altijd herschapen door gemeenschappen en groepen als antwoord op hun omgeving, hun interactie met de natuur en hun geschiedenis, en geeft hen een gevoel van identiteit en continuïteit, en bevordert dus het respect voor culturele diversiteit en menselijke creativiteit." Anderzijds zijn in principe (omwille van taalpolitieke redenen, deels ook op vraag vanuit Vlaanderen in 2001–2002 overigens) 'talen' eigenlijk wel uitgesloten, maar er is een soort schimmig achterpoortje geopend in artikel 2.2. via de constructie met een 'vector': "2.2. (a) orale tradities en uitdrukkingen, inclusief taal als een vehikel van immaterieel cultureel erfgoed". De 'performance'-aspecten van gebaren of de in steek 'sociale gebruiken' bieden extra speelruimte om dit binnen de conventie te laten passen. Ze werden alle drie – orale (!) tradities, performance en sociale gebruiken – aangekruist in het aanvraagdossier tijdens de erkenningsprocedure, een interessant (internationaal) precedent om ruimer dan het zuiver linguïstische te gaan. Het is voor scherp slijpende fijnproevers buitengewoon interessant dat een taal – uitgerekend in Vlaanderen – werd ingeschreven op de landelijke ('nationale') lijst. De opname van Gebarentaal op de Vlaamse lijst heeft dus alvast internationaal een opening (voor gebarentalen) en een boeiend precedent (voor talen) gecreëerd.

Gemeenschappen en groepen

Bovendien wordt in artikel 15 heel veel belang gehecht aan de gemeenschappen, groepen en individuen, die ook dienen betrokken te worden bij de inventarisatieopdracht (artikel 12 van de conventie) van natiestaten en bij borgingsprogramma's.

Gemeenschappen, groepen en individuen in kwestie.¹⁷ Wie zijn ze? Wat doen ze? Wat drijft hen? In 2008 was het Fevlado-Diversus die het dossier indiende voor opname op de Inventaris Vlaanderen voor immaterieel cultureel erfgoed. Op het invulformulier boden ze een interessant antwoord op de ogenschijnlijk simpele maar natuurlijk uitermate complexe vraag van de Vlaamse overheid: "Identificeer de betrokken gemeenschappen, groepen of, als dat van toepassing is, individuen en hun locatie." Als antwoord werd het volgende voorgesteld: "Vlaamse Dovengemeenschap; de familie van dove mensen; tolken VGT; professionals in het onderwijs, de zorgsector en de culturele en wetenschappelijke wereld; de brede Vlaamse bevolking". Om dit nader te duiden, kan men eigenlijk het verzoekschrift dat gebruikt werd voor de erkenning in 2006 met vrucht consulteren.¹⁸

Is het woord 'Dovengemeenschap' het meest ideale? Kan er sprake zijn van gemeenschap(pen) én groepen én individuen en hoe beheert men die combinatie? Waarom niet 'groep', zeker als ook de veel grotere Groep Hardhorenden in beeld zou komen of georganiseerd zou raken? Staat in het Vlaamse erkenningsdecreet van 2006 niet het woordje 'groep'?¹⁹ Hier raken we de frontzone van de actuele discussie rond de UNESCO-conventie van 2003. Het zou ons veel te ver leiden om dit hier helemaal uit te pluizen, maar ik wil wel expliciet wijzen op interessant onderzoek van Dorothy Noyes om de termen 'groep'²⁰ of 'gemeenschap'²¹ hanteerbaar te maken en dat te combineren met het begrip 'netwerk'.

Oordopjes?

Voor beleidsmakers en erfgoedbemiddelaars stellen zich hier interessante uitdagingen. De confrontatie met discussies over grenzen en samenstelling en gewicht van groepen komt er onvermijdelijk aan, net als de discussie over de functie van een fenomeen als 'gebarentaal'. Met de vergrijzing van de bevolking in Vlaanderen treedt in de populatie ook een groei van de groep hardhorenden op (waarbij we ook de effecten van luide popmuziek of iPods niet willen vergeten: een controversiële reclamecampagne in de zomer van 2011 gebruikte de slogan:

Eind 1833 drongen enkele welstellende Brusselaars er bij de congregatie op aan om in de hoofdstad een instituut voor doofstommen op te richten. Op 3 maart 1834 kwam de eerste groep zusters onder leiding van Moeder Borgia (Clementia Liedts) er aan, vergezeld door vijf dove meisjes uit het Gentse instituut. De gebarentaal was de zusters absoluut niet vreemd. Ze leefden steeds in stilzwijgendheid en maakten bijvoorbeeld aan tafel gebruik van gebaren om te communiceren.

© Archief van de Zusters van Liefde J.M

“Hou gebarentaal voor de festivals”). Zeker op hoge leeftijd zal de investering in een cochleair implantaat of gesofisticeerd gehoorapparaat niet altijd meer gebeuren. Ook in ontwikkelingslanden geldt dit volop. Bovendien treden door het sterkere uitkristalliseren van twee groepen (Doven en horenden), die elk hun cultuur en lichaam als normaal beschouwen, problemen op voor wie tussen die twee stoelen zit. Hardhorenden (waarbij ik de component ‘slecht’ bewust even probeer te ontwijken) kunnen door beide worden afgewezen: het is wel hun groep die in aantal gaat groeien de volgende jaren. Een van de paradoxen van de pogingen om de Doven als een soort culturele minderheidsgroep te profileren, was dat de hardhorenden (of slechthorenden; een woord met ook een nog niet-weggefilterde component: namelijk ‘slecht’) als een soort mengvorm werden weggezet. “Mixed ethnicity: in part Hearing and in part Deaf”. Met alle gevolgen die zo’n tussenstatus met zich meebrengt of verplichting tot ‘keuzes’ naar aanleiding van de vraag tot welke groep (onderwijsvorm, clubs, etc.) men dan behoort. Hardhorenden horen in dit tijdperk tot de ‘bi’-groep, net als bi- of transseksuele mensen. Langzamerhand ontluiken er pogingen om een tussenvorm, een derde cultuur te maken (met, zoals reeds aangehaald, demografische groeiperspectieven door vergrijzing). Ook in Zweden of Denemarken beginnen hardhorende jongeren voor hun rechten op te komen. De pogingen om het deemsteren tussen twee werelden om te zetten naar een krachtig *best of both worlds* zijn fascinerende nieuwe ontwikkelingen.²²

Borgen eigenlijk ...

Ik ben razend benieuwd naar borgingsprogramma’s die voor gebarentalen (zoals de Vlaamse Gebarentaal) in relatie met de geest en letter van de conventie van 2003 en de operationele richtlijnen van 2010 zullen opgezet worden. Er zijn vele manieren, waaronder erg voor de hand liggende vormen, zoals inventarisatie (van woordenschat en grammatica) of via cursussen die overdracht faciliteren. Dit is natuurlijk niets nieuws. Al meer dan een eeuw wordt er geïnvesteerd in het documenteren van gebarentaal en het hanteren van een *Safeguarding Intangible Heritage*-strategie *avant la lettre et les mots*. In de scholen overleefde het op liminele plaatsen, op de

speelplaatsen maar ook tijdens de kerkdiensten, in het bijzonder de preken, en tijdens zondagsscholen. In de Verenigde Staten waren het in de eerste helft van de 20^e eeuw ook vaak priesters, predikanten en dominees die doof waren en die een stuwende kracht waren in de versterking van gebarentaal. Daarnaast waren het de clubs, vooral de *National Association of the Deaf* (vanaf 1880) of de *National Fraternal Society of the Deaf*, waar gebarentaal gecultiveerd werd. Het eerdergenoemde woordenboek van J. Schuyler Long (1909, met foto’s met witte pijlen voor het bewegingsaspect) leidde er uiteindelijk toe dat in de tweede helft van de 20^e eeuw de *American Sign Language* als taal werd vastgelegd.²³ Het werd steeds duidelijker dat het om meer ging dan alleen maar Engels omgezet in gebaren. De investeringen sorteerden effect: “By producing dictionaries and films, Deaf people legitimated their language – not only to themselves but also to the broader society. By protecting and codifying their sign language, Deaf people unified their community.”²⁴ Vandaag worden er andere producten ontwikkeld die soortgelijke effecten hebben. Nieuw is daarbij wel dat nu overwegingen zoals *free, prior and informed consent* een rol beginnen te spelen, en dan niet beperkt tot de auteursrechtenproblematiek.²⁵

Verder is de relatie met de hoger al even aangeraakte *UNESCO Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions* van 2005 nog grotendeels onontgonnen terrein: het zou rond Dovencultuur en gebarentalen een heel interessante strijd en discussie kunnen zijn, met een hoge precedentwaarde. De Wereldfederatie van Doven heeft in de combinatie een speerpunthema beet als ze hierop wil doorgaan. Ook over de omgang met de invloeden over grenzen heen (zie de koloniale erfenis of webcamrevolutie) of rond omgang met innovatie stellen zich duizenden interessante vragen en dilemma’s.

Tussen de gebaren lezen/associëren: Dracula!

Op één ervan wil ik speciaal de aandacht vestigen: hoe zal de UNESCO-conventie en het discours over het borgen als immaterieel cultureel erfgoed ingezet worden in een discussie die volop sluimert? Hoe gaan we daar als maatschappij mee om?

Hou gebarentaal
voor de festivals

Gratis oordopjes = festivalspecial

Op de afgebeelde foto, met een prijs van 25,-, worden de oordopjes gratis uitgereikt aan de bezoekers van de festivals. Het aantal oordopjes is beperkt. Het is mogelijk dat de oordopjes niet voor iedereen beschikbaar zijn. De oordopjes worden uitgereikt op de festivallocatie.

MUZATEREG BIJ
DeMorgen
Uw hoofdsponsor

Kan aan borgen gedaan worden door medische of technische vooruitgang af te remmen of te negeren? Zijn borgen en 'cyborgs'/cyborgen compatibel?²⁶

In Zwitserland kijkt het gebaar voor cochleaire implant in Zwitsers-Duitse Gebarentaal af van het meer gebruikelijke Duits-Duitse of Zwitsers-Franse teken. In Zwitserland wordt door de overheid (via de federale verzekering voor gehandicapten) de medische procedure voor de cochleaire implant bij kleine kinderen volledig terugbetaald. Daar hoort ook een campagne bij, gesteund door de vereniging van ouders met dove kinderen, om die geholpen kinderen naar gewoon onderwijs en dus oralisme te sturen. De gebogen hand met twee hakende vingers in een gebaar van achter naar voor langs het oor (alsof men een apparaatje met dubbele stekker in het oor plugt) verwijst naar cochleair implantaat, net als een breed zwiepend gebaar met twee hakende vingers dat wijst op het aan de lopende band inplanten van zo'n apparaat bij dove kinderen. Diezelfde vinger- en handenstand komt ook (alleen) nog voor in de gebaren voor Dracula, oralisme en uitschelden.²⁷

ENHANCEMENT EN (CY)BORGEN

In 2000 pleitte ik voor het inzetten op technowetenschap, cyborgs en cybercultuur als studieonderwerp voor etnologie (volgens het Cultureel-erfgoeddecreet van 2008 een cultureel-erfgoedpraktijk(discipline)). Het begrip 'cyberspace' of cyberdoet vooral aan internet en het wereldwijde web denken: virtueel of immaterieel bij uitstek. Het refereert evengoed aan bijvoorbeeld het literaire sciencefictionwerk van William Gibson, die figuren zoals Johnny Memo/Mnemonic (met implantaat voor versterkt geheugen) in de populaire cultuur

Dracula, de duivel of een cochleair implantaat? Onder het mom van 'gebarentaal' worden gebaren gemediatiseerd voor marketingdoeleinden.

lanceerde. Auteurs zoals Arturo Escobar pleitten er toen sterk voor om aandacht te besteden aan de impact van informatie- en biotechnologie op de maatschappij en omgekeerd en daarbij vooral te focussen op groepen mensen die op het scherp van de snee leven. In 2000 formuleerde ik het als volgt: "Als sommige vrouwen er niet voor terugschrikken een *competitive edge* te verwerven door siliconenzakjes te laten inplanten, waarom dan ook geen communicatie- en informatieverzamelende instrumenten laten inplanten? De techniek van de cochleaire implant betekent vandaag in Vlaanderen voor tal van doven een nieuw samenleven. Als bijvoorbeeld alleen de gevoelshaartjes op het slakkenhuis beschadigd zijn maar de gehoorzenuw nog gered kan worden of nog functioneel is, wordt een chip met een aantal elektroden ingeplant. De geluiden worden via de microprocessor rechtstreeks in de hersenen gestuurd. De ethische grens die wordt getrokken voor deze experimentele projecten (met eventueel WAP- of andere online toepassingen) wordt voorlopig slechts toegepast bij volledig doven, maar het vergt weinig verbeeldingskracht om te zien hoe deze lijn kan worden doorgetrokken naar slechthorenden. Zou het bovendien niet interessant zijn als we allemaal wat beter zouden horen? De culturele implicatie van dergelijke cyberpunk-/sciencefictiontoestanden zijn vooralsnog nauwelijks te bevatten, maar daarom niet minder mogelijk".²⁸

Van starlab tot Flanders DC

Ik betrap me er de laatste tijd wel vaker op, of het nu gaat over etnologie, erfgoedconvenants, synergie, makelaardij, museumstudies of actornetwerktheorie en het erfgoedparadigma, dat ik terug uitkom bij debatten en experimenten van rond de millenniumwissel. Innovatie, technologie en economie en spannende kruisbestuiving vanuit volkscultuur en erfgoed? Toen was er voor een voorloper van FARO, het VCV, het trekkende voorbeeld van het in België actieve www.starlab.org (dat zijn tijd te veel vooruit was) met allerlei experimenten die nu terug worden gevraagd en gestimuleerd door organisaties als Flanders DC. Het proces van het maken en implementeren van de UNESCO-conventie van 2003 (en het blijven haperen op lijsten, inventarissen en registers) met alle compromissen en sensibilisering die erbij horen, naast het barsten van de *dot-com bubble* (1997-2001) uiteraard, hebben de echt spannende debatten en innovatie wat ondergesneeuwd.²⁹ Misschien moet in het debat over creatieve industrie, naast pogingen om cultureel erfgoed als peiler in te schuiven en te laten erkennen, dit soort lijnen terug opgepikt worden door erfgoedpraktijkontwikkeling (maar dan radicaal doorgedacht) en innovatie. Ik durf er nauwelijks over schrijven; want zo creatief, ondernemend en innovatief moet het nu ook weer niet worden in de cultureel-erfgoedsector, denken sommigen (helaas) wellicht. *First – old – things first ...* Maar er zijn al experimenten die in musea worden uitgevoerd (zie de trajecten van Kristof Michiels

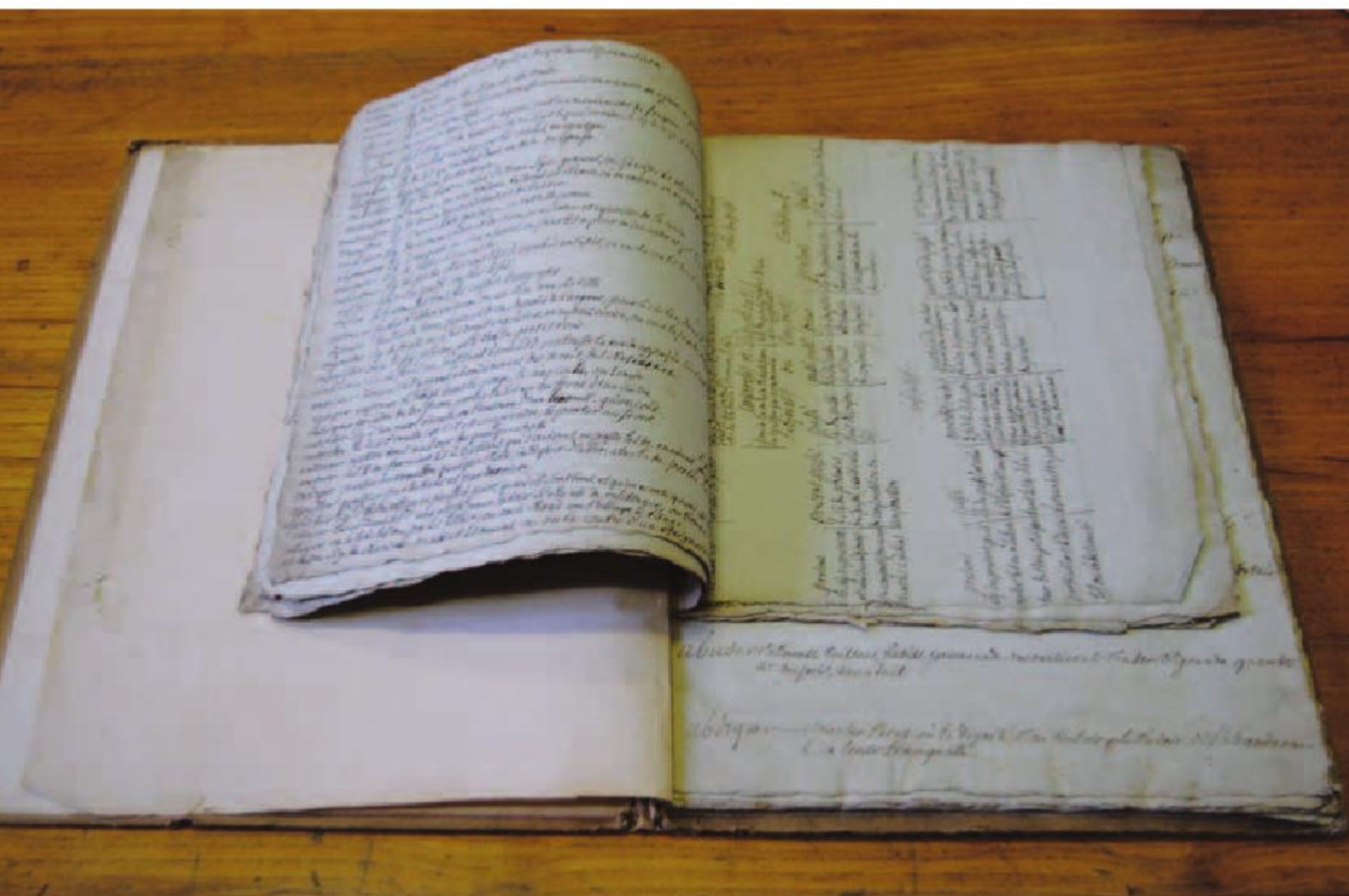
Bij de opening van hun Doveninstituut te Gent in 1820 pasten de zusters toe wat ze in Frankrijk hadden geleerd. De gebarenmethode was dus de eerste die de zusters hebben gebruikt. Toch is er in het archief van de congregatie maar weinig over bewaard. Al dat materiaal werd waarschijnlijk weggegooid toen men overschakelde op de orale methode, omdat men vond dat het niet meer bruikbaar was. Hier een zeer zeldzaam manuscript met twee lijsten van woorden met de beschrijving van het gebaar. De stukken zijn nog niet gedateerd, maar dateren vermoedelijk van het begin van de 19e eeuw. Het stuk wordt bewaard bij de Zusters van de Kindsheid van Maria, Ter Spermalie in Brugge.
© Zusters van Maria ter Spermalie

en Olga Van Oost), over interacties tussen 'slimme, genetwerkte' museumobjecten en bezoekers. De verbinding met lichamelijke – corporeality – die in het immaterieel cultureel erfgoed ('levend erfgoed') vervat zit, kan een ander pad zijn om verder te gaan in dat veld. We hebben dan wel een connectie met cybercultuur of een transdisciplinaire aanpak nodig: terreinen waar immaterieel cultureel-erfgoedbeleid en vertoog nog lang niet aan toe lijkt; volstrekt ten onrechte. Maar zijn we dan gewoon die ontwikkelingslijnen aan het vergeten die er rond de eeuwwisseling al klaarlagen? Opnieuw citeer ik uit het laatste nummer van *Volkskundig Bulletin*, waarbij toen werd verwezen naar boeken als *Cyborg@cyberspace? An Ethnographer Looks to the Future* van David Hakken; die vertrekt vanuit de hypothese dat "popular conceptions of the current culture-bearing entities are inadequate (...) cyberspace entities

are cyborgic, but they are substantially the same as the carrier of culture in other eras".³⁰ Dit kan dan weer helpen om heel anders na te denken over vreemde ideeën als zogenaamd 'levend erfgoed' maar ook over het faciliteren van nieuwe vormen van gemeenschapsvorming, waarbij de sociale media voor meer dan marketingdoeleinden of klantenbinding kunnen worden ingezet.

Het menselijk genoom, u dus

Oorverdoevend complex, abstract en theoretisch allemaal? Maar luister en kijk dan toch naar wat er zich de voorbije tien jaar in de wereld van Dovencultuur afspeelde, omdat daar ingrepen op lichamen met technologie, biomacht, communicatiesystemen, netwerken en belangrijke culturele dilemma's helemaal geen abstractie zijn maar volop op de agenda staan. De ontrafeling

van de genetische code in het Human Genome project (1990–2003) bijvoorbeeld en de geleidelijke identificatie van genen die doofheid veroorzaken (4 in 1994, 45 tegen 2007 en vandaag meer dan 100) bleven niet zonder gevolgen. Stamceltherapie en genterapie komen in beeld. Door de genenidentificatie wordt het ook bij de selectie van embryo's en foetussen – en heel in het bijzonder in het vroege stadium van in-vitrofertilisatie – een optie om doofheid als criterium te nemen. De voorbije jaren werd in functie van deze medische en technologische evoluties de wetgeving in diverse landen aangepast, in de eerste plaats in Groot-Brittannië. Daar werd de discussie gevoerd of er sprake was van een handicap en of doofheid een grond kon zijn om op embryoniveau te selecteren. Dit kon dan weer de populatie van de Dove mensen beïnvloeden.³¹

Hoe redden ze Auslan?

In Australië trok Trevor Johnston aan de alarmbel voor de bedreiging van *Auslan* (Australische Gebarentaal) en de Doven-gemeenschap door de medische vooruitgang van begeleiding tijdens de zwangerschap (in het bijzonder de bestrijding van rode hond) maar heel in het bijzonder ook door de massale verspreiding van cochleaire implantaten bij kinderen vanaf het eerste levensjaar. De verwachte ontwikkelingen rond genterapie en -selectie komen daar nog bovenop. De vitaliteit en leefbaarheid van gebarentaal is in acuut gevaar, volgens deze visie. Dit komt dan volgens Graham Turner volop in een erfgoed- en culturele diversiteitslogica terecht, temeer daar bij het verdwijnen van een taal ook grote delen van een daarmee samenhangende cultuur onder druk komen te staan (zowel symbolisch kapitaal als heel het register van moppen, verhalen, raadsels en andere vormen), nog los van cognitieve en artistieke overwegingen.³²

Alles kan beter

Maar is dit de enige manier om de relatie tussen erfgoed en 'enhancement', 'verbeteringstechnologieën' te overdenken? Het begrip 'human enhancement' wijst op technologieën die lichamelijke of geestelijke capaciteiten van mensen vergroten en die niet (in de eerste plaats) gaan over het genezen van zieken. Als doelstelling kan gefocust worden op langer leven, sterker leven (via groeihormonen, gen- of stamtherapie, ...), slimmer leven (via *smart drugs* en 'brein-machine interfaces', *augmented reality*); gelukkiger leven (met antidepressiva, viagra of cialis of plastische chirurgie) ... Het is niet toevallig dat *enhancement* tegenwoordig ook bij beleidsmakers in Europa een cruciaal thema is en dat hierover talloze rapporten verschijnen, die voor het erfgoeddebat bijzonder relevant kunnen zijn.³³ Is *enhancement* eigenlijk niet een goede omschrijving van wat hedendaagse erfgoedzorg en ontsluiting probeert te doen met objecten, performances, *living heritage* of gemeenschappen? Kan het geen nieuwe inzichten opleveren om na te gaan welke

discussies rond *enhancement*, ethiek en innovatie kunnen doorgedacht worden voor het omgaan met en keuzes rond het borgen van erfgoed? Van zodra het om 'leven' gaat, zijn dilemma's nooit veraf.

Ik eindig met het citeren van de omschrijving van wat borgen van levend erfgoed volgens artikel 2 van de UNESCO-conventie van 2003 is. Dan valt plots dat ene, voor zover ik weet nergens echt geactiveerde of doorgedachte, woordje heel erg op, dat in beleid kan worden omgezet en tot discussie moet leiden, liefst ook in connectie met toegepaste technowetenschap, als het aan mij ligt, en met *viability* en duurzaamheid. Kijk goed: "*Safeguarding*" means measures aimed at ensuring the viability of the intangible cultural heritage, including the identification, documentation, research, preservation, protection, promotion, enhancement, transmission, particularly through formal and non-formal education, as well as the revitalization of the various aspects of such heritage."

Sinds 2008 staat Vlaamse Gebarentaal op de Inventaris Vlaanderen voor immaterieel cultureel erfgoed, met directe link naar de UNESCO-conventie van 2003. Dit is interessanter, dubbelzinniger en verstrekkender dan u misschien op het eerste gezicht dacht.

- 1 Marc Jacobs is directeur van FARO vzw.
- 2 Zie: www.jokeschauvlieg.be/upload/toespraken/vijf_jaar_vlaamse_gebarentaal.pdf en www.vlaamsegebarentaal.be.
- 3 L. MONAGHAN, 'A World's Eye View: Deaf Cultures in Global Perspective', in: L. MONAGHAN e.a. (eds.), *Many Ways to Be Deaf: International Variation in Deaf Communities*, Washington D.C., Gallaudet University Press, 2003, pp. 1–24, p. 1. Over Dovencultuur, zie vooral P. LADD, *Understanding Deaf Culture. In Search of Deafhood*, Multilingual Matter, 2003 en C. PADDEN & T. HUMPHRIES, *Inside Deaf Culture*, Harvard, Harvard University Press, 2005.
- 4 Zie: www.fevlado.be/publicaties/dovenNieuws/2007/september.pdf, pp. 6–7, p. 6 verslag door Maartje De Meulder. Zie ook de voor de in dit artikel behandelde problematiek van borging uitermate relevante vaststelling in het zelfde stuk: *Ownership* is een ander actueel thema dat in verschillende lezingen naar voren kwam. Wie kan beschouwd worden als *owner* ('eigenaar') van een taal, van een cultuur? Wie beslist wat er met een taal of cultuur gebeurt? Wie beslist hoe een taal onderwezen wordt, geëvalueerd wordt, verspreid wordt, bewaard wordt? Wie beslist er wie onderzoek mag doen naar een taal en cultuur? Ik denk persoonlijk dat dit een van de grote thema's is voor de toekomst" (p. 7).
- 5 M. JACOBS, 'Slim in de stad van de Dom. Objecten in hun werelden in het nieuwste museacomplex van de stad Keulen', in *faro | tijdschrift over cultureel erfgoed*, 4, nr. 1, pp. 37–42, p. 41.
- 6 De voorgaande reflecties zijn geput uit en bouwen verder op het rijke descriptieve artikel van C. SCHMALING, 'A for Apple: The Impact of Western Education and ASL on the Deaf Community in Kano State', Northern Nigeria, in: L. MONAGHAN e.a. (eds.), *Many Ways to Be Deaf: International Variation in Deaf Communities*, Washington D.C., Gallaudet University Press, 2003, pp. 302–310.
- 7 J.L. BERGEY, "'Life and Deaf': Language and the Myth of "Balance" in Public History', in: *Sign Language Studies*, 8, 2008, pp. 330–347; p. 335.
- 8 J.L. BERGEY, *Life*, p. 347.
- 9 G. SCHERMER, 'From Variant to Standard: An Overview of the Standardization Process of the Lexicon of Sign Language of the Netherlands over two Decades', in: *Sign Language Studies*, 3, nr. 4, 2003, pp. 469–486.
- 10 Zie: www.fevlado.be/diversus/werking.aspx (geconsulteerd op 19/6/2011). Merk op dat er momenteel een subsidielijjn voor projecten rond cultureel erfgoed en dovencultuur loopt bij sociaal-cultureelwerk: www.sociaalcultureel.be/volwassenen/gebarentaal_subsidievoorwaarden.aspx.
- 11 Veel gegevens en inzichten op de pagina's werden geput uit de uitstekende en elegante bijdrage van B. BEELAERT, 'Het erfgoed van de Dovengemeenschap. Erfgoedwerking binnen het sociaal-cultureel werk', in: *Wisselwerk*, mei-juli 2007, pp. 24–28, www.socius.be/tiki-download_item_attachment.php?attId=35, geraadpleegd op 11/6/2011.
- 12 B. BEELAERT, *Erfgoed*, p. 28.
- 13 T. DIWASA, C. MANI BANDHU, B. NEPAL, *The Intangible Cultural Heritage of Nepal: Future Directions*, Kathmandu, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2007, <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001567/156786e.pdf>.
- 14 "Out of 92 languages (CBS, 2002) only 14 are spoken by more than 100,000 people in Nepal, and hence they are categorized as the major languages of Nepal. They are Nepali, Maithili, Bhojpuri, Tamang, Tharu, Newar, Magar, Awadhi, Bantawa, Gurung, Limbu, Bajjika, Rajbanshi and Sherpa languages. Bajjika, a language spoken in the Bihar state of India has only recently been recognized in Nepal in the census of 2001. In the second category, there are 16 languages spoken by more than 10,000 people. They are Chamling, Santhali, Chepang, Danuwar, Jhangar, Sunuwar, Majhi, Thami, Kulung, Dhimal, Angika, Yakkha, Thulung, Sangpang, Bhujel and Darai. In the third category there are 42 languages spoken by less than 10,000 speakers, out of which about 40 languages are spoken by the indigenous people: Khaling, Kumal, Thakali, Chantyal, Dumri, Jirel, Umbule, Puma, Hyolmo, Nachiring, Dura, Meche, Pahari, Lepcha, Bote, Bahing, Koyu, Raji, Hayu, Byangsi, Yamphu, Ghale, Khadiya, Chiling, Lohrung, Mewahang, Kaike, Raute, Kisan, Baram, Tilung, Jerung, Dungmali, Limkhim, Kusunda, Koche, Sam, Kagate, Chintang and Lhomi. In addition, Sanskrit is the classical language of the Hindu Pundits, Tibetan is the language of the Buddhist Lamas and Churauti is a variety of Nepali language used by the Hill Muslims. Nepalese Sign Language was recognized for the first time in the National Census of Nepal, 2001" T. DIWASA, C. MANI BANDHU, B. NEPAL, *The Intangible Cultural Heritage of Nepal: Future Directions*, Kathmandu, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2007, p. 10 en voor de statistiek, zie, p. 50.
- 15 Het staat dus nog voor Wambule/Umbule dat met 4 471 sprekers of 0,02 % op de 43^e plaats staat. Zie voor beschouwingen rond deze taal R. BELEMANS, *Taal of tongval? De gespleten Limburgse kus, oraal erfgoed en taalpolitiek*, Pharos Publishing, 2009, pp. 32–37 en passim; met andere perspectieven en instellen rond taalpolitiek en variatiebeleid waar ik in deze bijdrage niet op doorga.
- 16 Zie: www.kunstenenerfgoed.be/ake/view/nl/1529244-Inventaris+Vlaanderen+voor+Immaterieel+Cultureel+Erfgoed.html (geconsulteerd op 13/6/2011).
- 17 Over gemeenschappen en de conventie: zie J. BLAKE, 'UNESCO's 2003 Convention on Intangible Cultural Heritage: the implications of community involvement in 'safeguarding'', in: L. SMITH & N. AKAGAWA (eds.), *Intangible heritage*, London & New York, Routledge, 2009, pp. 45–73, te combineren met haar reflectie in: 'Assuming some rights of groups do exist, there is always the potential for conflict between the needs of the group and those of individuals within it. For example, an individual's right to choose not to be part of a certain cultural identity against the right of that group to exist. The lesson we can draw from this is that we must always bear in mind the primacy of individual over collective rights in such conflicts when defining the 'community' or 'group' i.e. a community should be defined in terms of the individual members that make it up.' (www.accu.or.jp/ich/en/pdf/c2006Expert_Janet_BLAKE_1.pdf)
- 18 Zie: www.sociaalcultureel.be/doc/Doc_GEBAAR/vgt%20verzoekschrift.pdf, waar gesproken wordt over een 6 000-tal Doven (als deel van een lid van de linguïstisch-culturele minderheidsgroep ... ook de Dovengemeenschap in Vlaanderen genoemd). Daarnaast zijn er nog minstens een 7 000-tal mensen die Vlaamse Gebarentaal als tweede taal (zouden kunnen) gebruiken: 2 200 ouders van Dove kinderen, 1 100 broers of zussen, 3 000 kinderen van Dove ouders, een 200-tal tolken Vlaamse Gebarentaal, en daarnaast ook nog personeelsleden in instellingen en een onbekend aantal belangstellenden die de taal geleerd hebben. Dit is de

anderzijdsgroep. Zie ook op dezelfde pagina "Niet alle mensen met een gehoorverlies behoren tot de "Doven"gemeenschap in Vlaanderen. Het is immers duidelijk dat er binnen deze hele groep twee totaal verschillende subgroepen bestaan. Enerzijds onderscheiden we een groep met als eerste taal het Nederlands, in hun mondelinge communicatie vaak ondersteund met spraakfzies en lichaamstaal. Maatschappelijk refereert deze groep aan de grootste populatie van personen met een gehoorverlies in Vlaanderen (bijna 800 000 personen). Bij het merendeel van deze mensen trad het gehoorverlies pas op latere leeftijd op. De Vlaamse Gebarentaal speelt dan ook geen (significante) rol in hun dagelijks leven." (Ibidem, p. 16)

- 19 Uit het decreet van 5 mei 2006 houdende de erkenning van de Vlaamse Gebarentaal, artikel 2: "De Vlaamse Gebarentaal, afgekort VGT, is de visueel-gestuele natuurlijke taal die gebruikt wordt door dove mensen en Vlaamse Gebarentaalgebruikers in de Vlaamse Gemeenschap en in het tweetalige gebied Brussel-Hoofdstad. Dove mensen behoren tot de linguïstisch-culturele minderheidsgroep waarvoor de Vlaamse Gebarentaal een identificerende rol speelt. De Vlaamse Gebarentaal wordt hierbij erkend." Zie: www.sociaalcultureel.be/volwassenen/gebarentaal_FAQ.aspx (geconsulteerd op 19/06/2011).
- 20 "Folklorists have been interested in the group as the locus of culture and as the focus of identity (...) [We] can distinguish between the empirical network of interactions in which culture is created and moves, and the community of the social imaginary that occasionally emerges in performance. Our everyday word group might best serve as shorthand for the dialogue between the two" D. NOYES, Group, in: B. FEINTUCH(ed.), *Eight Words for the Study of Expressive Culture*, Urbana & Chicago, University of Illinois Press, 2003, pp. 7-41, p. 11 en vergelijk op p. 30: "Community is made real in performance by means that seem to be cross-cultural. Simplifying, we can specify these means as repetition, formalization and "consensus" (...) The community of the social imaginary coexists in a dialectical tension with the empirical world of day-to-day network contacts. The imagined community offers a focus for comparison and desire, and at the same time, is itself subject to re-visionings in the light of everyday experience. This productive tension is the complex object we denote with the word group. The community exists as the product of a network or of some of its members. Networks exist insofar as their ties are continually recreated and revitalized in interaction".
- 21 Zie D. NOYES, 'The Judgment of Solomon: Global Protections for Tradition and the Problem of Community Ownership', in: *Cultural Analysis*, Volume 5, 2006. http://socrates.berkeley.edu/~caforum/volumes/vol5_article2.html.
- 22 D. GRUSHKIN, 'The Dilemma of the Hard of Hearing within the U.S. Deaf Community', in: L. MONAGHAN e.a. (eds.), *Many Ways to Be Deaf. International Variation in Deaf Communities*, Washington D.C., Gallaudet University Press, 2003, pp. 114-140, p. 136. Grushkin gebruikte de hoofdletter ook bij Horenden, en dan ook de Hardhorigen.
- 23 J. LONG, *The Sign Language: A Manual of Signs*, Washington D.C., Gallaudet College Press, 1909.
- 24 S. BURCH, 'Capturing a Movement: Sign Language Preservation', in: *Sign languages studies*, 4, nr. 3, 2004, pp. 293-304, p. 302.
- 25 O. CRASBORN, 'What Does "Informed Consent" Mean in the Internet Age? Publishing Sign Language Corpora as Open Content', in: *Sign Language Studies*, 10, nr. 2, 2010, pp. 279-290.
- 26 Volgens van Dale luidt het meervoud van dit Engelse leenwoord *cyborgs*. Omdat echter de meervoudsvorming op -s in het Nederlands een inproductief procédé is, valt te voorspellen dat de mate van inburgering van dit in oorsprong vreemde woord in de Nederlandse woordenschat zal af te lezen zijn aan het in voege raken van het 'gewone' meervoud op -en. Met dank aan collega Rob Belemans voor deze linguïstische spits technologie, omwille van het woordspel.
- 27 P.B. BRAEM, B. CARAMORE, R. HERMANN & P.S. HERMANN, 'Romance and Reality: Sociolinguistic Similarities and Differences between Swiss German Sign Language and Rhaeto-Romansh', in: L. MONAGHAN e.a. (eds.), *Many Ways to Be Deaf. International Variation in Deaf Communities*, Washington D.C., Gallaudet University Press, 2003, pp. 89-113, pp. 106-107.
- 28 M. JACOBS, 'Folklore in Cyberïe in het Jaar Twee Kilo. Oude modellen en nieuwe media', in: *Volkkundig Bulletin*, 26, nr. 1, 2000, pp. 3-41, p. 24.
- 29 M. JACOBS, 'De operationele richtlijnen van 2010 voor een conventie uit 2003', in: *faro | tijdschrift over cultureel erfgoed*, 3, nr. 4, 2010, pp. 36-47, met name over het terug relevant worden van thema's uit de conferentie in Washington D.C. in 1999.
- 30 D. HAKKEN, 'Cyborgs@cyberspace? An Ethnographer Looks to the Future', 1999, p. 71, geciteerd in JACOBS, Folklore, p. 27.
- 31 S. EMERY, A. MIDDLETON & G. TURNER, 'Whose Deaf Genes Are They Anyway? The Deaf Community's Challenge to Legislation on Embryo Selection', in: *Sign Language Studies*, 10, nr. 2, pp. 155-169.
- 32 G. TURNER, 'Why protect heritage sign languages?', in: *International Journal of Applied Linguistics*, 16, nr. 3, 2006, pp. 409-413.
- 33 Zie *Human enhancement*, European Parliament, 2007: www.europarl.europa.eu/stoa/publications/studies/stoa2007-13_en.pdf, passim en p. 63: "A particular case of changing the parameters of individual human performance which challenges the view that there is a general standard for human capabilities concerns deafness (see also Sect. 2.4.2). The European Group on Ethics in Science and New Technologies (EGE) points out that the technological drive to promote cochlear implants raises ethical questions concerned with how this drive impacts on the individual and on the deaf community (and of the signing community in particular), and that (i) this drive leaves unquestioned the social integration of the deaf person with the deaf community, (ii) does not pay sufficient attention to psychological, linguistic and sociological issues, and (iii), above all, promotes a particular view of "normality" (EGE 2005). In the view of the EGE, these cultural and social impacts of cochlear implants needs further study." Of hoe de immaterieel cultureel-erfgoedproblematiek plots in de spits van innovatieonderzoek blijkt te opereren.

Collectief geheugen; *Connected*

→ Erfgoed, het precedent van hedendaags ontwerp

Door ons sterk gecultiveerde landschap² is het haast ondenkbaar dat ruimtelijke ingrepen zich onafhankelijk van erfgoed, op een absolute manier, kunnen manifesteren. Wanneer men voor ingrepen komt te staan zoals bijvoorbeeld de ontsluitingsproblematiek in en rond Antwerpen of de herbestemming van erfgoed, is het van cruciaal belang vat te krijgen op de complexe dialoog tussen oud en nieuw. Ingrepen omvatten niet alleen ruimtelijk tastbare entiteiten, maar hebben evengoed betrekking op hun maatschappelijke en historische achtergrond.

De slaagkansen van een ingreep hangen vaak af van een performant ontwerpproces dat rekening houdt met deze dialoog. Ons onderzoek propageert een methodiek die context en erfgoed als actieve parameters betreft in ontwerpprocessen.

Het onderzoek werd uitgevoerd aan de hand van een concrete site: Les Forges de Clabecq (LFC). Wat ooit een schoolvoorbeeld was van de rijke Waalse staalindustrie, is vandaag herleid tot een gigantisch landschappelijk en maatschappelijk litteken. Ingrijpen op deze site betekent ontegensprekelijk tornen aan een geladen collectief geheugen.

Bij het in kaart brengen van dit erfgoed werd snel duidelijk dat een cultuurhistorisch feit, of het nu gaat om een plaats, een gebeurtenis of een persoon, nooit een op zichzelf staand gegeven is. Deze fundamentele bevinding maakt dat we erfgoed en collectief geheugen, die de lading van een site definiëren, zijn gaan interpreteren als een netwerk. Vervolgens kunnen, op basis van theorieën uit de netwerkwetenschappen, kwalitatieve en kwantitatieve uitspraken gedaan worden over het collectief geheugen als netwerk.

Een integrale ontwerpmethodiek die rekening houdt met het collectief geheugen is dan ook van cruciaal belang voor een juiste benadering van een site in het kader van zowel exploitatie als herbestemming. Dit onderzoek slaat op het uitbouwen van een methode die zoveel mogelijk partijen betreft bij het ontwerpproces. Dit laat in de eerste plaats toe een casus analytisch te onderzoeken en vervolgens door middel van een synthesesmodel de besluitvorming te beïnvloeden.

CASE

Op 19 juli 1752 kreeg de burggraaf van Flodorp bij octrooi de toestemming van Maria Theresia van Oostenrijk om een oude watermolen langs de oevers van de Senette terug op te bouwen.³ Deze molen werd vooral gebruikt voor het malen van graangewassen. Dertig jaar later werd de oorspronkelijke molen door Marcus-Petrus Van Esschen uitgebreid met enkele nieuwe waterraderen en werd er een smidse in ondergebracht. Het complex bood werk aan een dertigtal arbeiders.⁴

In 1804 werd besloten het kanaal Brussel-Charleroi te graven.⁵ Het kanaal speelde een cruciale rol bij de verdere ontwikkeling van het bedrijf dat in een ruk van een lokaal agrarisch niveau naar een nationaal niveau werd getild. In 1819 werd het malen van graan volledig verdrongen door het produceren en bewerken van ijzer. Door deze mutatie werd het molencomplex 'Fonderie et Platinerie en fer de Clabecq' gedoopt.

In 1828 kwam het bedrijf in handen van Joseph Warocqué en Edouard Guillaume Goffin.⁶ Vanaf 1841 werd deze laatste de enige eigenaar. Drie generaties lang bleef de fabriek in handen van de familie Goffin. Op het marktplein van Klabbek (Fr.:Clabecq), Place Goffin, pronkt vandaag nog steeds het standbeeld van Edouard Goffin. Tot op vandaag wordt er nog ieder jaar de Goffin-kermis gehouden. Tot bij het begin van de Eerste Wereldoorlog werd deze kermis ondersteund door LFC.⁷ In 1884 werd de fanfare 'la Filharmonique du progrès', vandaag omgedoopt tot 'Union musicale', opgericht. Halfweg de 19e eeuw werkten er al om en bij de 500 arbeiders voor de fabriek. Veertig jaar later steeg het werknemersaantal tot 1.200. In 1882 liet Josse Goffin een spoorweg aanleggen tussen Tubeke (Fr.: Tubize) en Klabbek.⁸

Op 11 oktober 1888 werd de naamloze vennootschap Les Forges de Clabecq geboren.⁹ Intussen was de fabriek al uitgegroeid tot een van de grootste in zijn soort in de Waalse regio. Begin 20^e eeuw werd er door LFC huisvesting voorzien voor de werklieden. Een reeks van arbeiderswoningen werd gebouwd in de directe nabijheid van de fabriekssite.¹⁰ Een industriële woningtypologie gekenmerkt door repetitieve rijwoningen onderscheidt de site tot vandaag sterk van het eerder rurale dorpsgezicht van Tubeke en Klabbek.

*Reeks van arbeiderswoningen
daterend uit het begin van de 20^e eeuw.
© Tom Tondeur*

Op een tijdelijke stagnering tijdens de Tweede Wereldoorlog na kende de fabriek tot het derde kwart van de 20^e eeuw een blijvende groei. In de naoorlogse periode kreeg de fabriek echter af te rekenen met het dalend aantal bereidwillige autochtonen om in de zware staal- en kolenindustrie te werken. Allochtonen met voornamelijk een Italiaanse achtergrond, die in eigen land na de oorlog geconfronteerd werden met een in puin liggende industrie, boden soelaas. Een Italiaanse gemeenschap vestigde zich in Tubeke en Klabbek.¹¹ In de jaren 1960 werd opnieuw een huisvestingsuitbreiding voorzien door LFC. Nu betrof het een wijk met alleenstaande woningen of paren van driegevelwoningen op de Klabbekse flank van de Zennevallei.¹² Intussen werkten er al 4.000 mensen. Op het hoogtepunt, net voor het aanbreken van de oliecrisis in 1974, werden er 6.200 mensen tewerkgesteld,¹³ waarvan de meesten in de directe omgeving van Tubeke en Klabbek woonden. De terugloop van de activiteiten van LFC was dan ook snel voelbaar in de regio. Na een tumultueuze opeenvolging van inkrimpingen,¹⁴ stakingen en protestmarsen,¹⁵ symptomatisch voor de doodstrijd van de Waalse zware industrie, ging LFC op 1 november 1996 failliet. 1.800 arbeiders verloren hun werk. Een aantal onder hen kreeg

de mogelijkheid om onder de nieuwe eigenaar Duferco tewerkgesteld te blijven in de afdeling te Ittre. De sluiting van LFC lag een jaar later mee aan de basis van de zgn. Wet Renault.¹⁶

HET BESTAAN EN DE COMPLEXITEIT VAN COLLECTIEF GEHEUGEN

Een eerste bezoek aan de omgeving van de site en een voorbereidende historische studie deden intuïtief vermoeden dat fysisch tastbare zaken en abstracte elementen op een of andere manier met elkaar in relatie staan. Architectuur, geschiedenis en een gemeenschap dragen bij tot een synergie die LFC maakt tot wat het is. Onder invloed van filosofische en sociologische theorieën van Maurice Halbwachs,¹⁷ Emmanuel Levinas¹⁸ en Sigmund Freud¹⁹ ontstond de hypothese dat een ingreep op de site van LFC zich niet louter beperkt tot de fysische relictten van de site, maar ook betrekking heeft op de structuur die LFC zijn betekenis geeft. Het associatieve gedrag van gebeurtenissen, fysieke objecten, personen en andere feitelijkheden brengt ons bij het geheugen zoals Halbwachs het beschrijft, namelijk een geheugen dat een groep bindt; een collectief geheugen. Ingrijpen in een ruimtelijk tastbare omgeving betekent inherent ingrijpen in het collectieve geheugen. Hoe en waar dit dan gebeurt, zijn de centrale vragen voor het onderzoek. Om dit beter te kunnen bestuderen, werden alle elementen en hun onderlinge relaties in een abstracte ruimte samengebracht. Deze feitelijkheden en hun onderlinge relaties expliciteren zich

dan als een netwerk. Bijgevolg leek het interessant om de eigenschappen die het netwerk vertoont, te toetsen aan netwerktheorieën om zo tot kwantificeerbare vaststellingen te komen.

NETWERKTHEORIEËN

Een bijzonder fenomeen in netwerken wordt beschreven als *Small-World Networks (SWN)*. Een dergelijk model kan ons iets vertellen over de coherentie van een netwerk en over hoe de informatie zich erin verspreidt. Aanvankelijk ging men ervan uit dat netwerken strikt regulier ofwel volledig willekeurig van aard zijn. Veel netwerken vertonen echter kenmerken van beide. Netwerken die we in onze leefwereld kennen (*Real-World Networks*) zoals in de biologie, de sociologie of in andere natuurwetenschappen, gedragen zich op een specifieke manier. Recent werd dit fenomeen vastgelegd in een model: het *Watts-Strogatz Small World Networks*-model.²⁰ SWN worden beschreven als netwerken van reguliere aard, maar op een willekeurige manier *rewired*. Wanneer een netwerk neigt naar een willekeurig of naar een geordend patroon, verandert respectievelijk de relatieve grootte van het netwerk ($L(p)/L(o)$) en de clusteringsgraad ($C(p)/C(o)$). Een netwerk is relatief groot wanneer het aantal stappen tussen twee willekeurige punten (= knopen, Eng.: *nodes*) groot is in verhouding tot het aantal knopen in het netwerk. In SWN is dat aantal stappen tussen twee willekeurige knopen net erg klein. Een welbekend voorbeeld is de fameuze *six steps of separation*.²¹ Ieder willekeurig persoon in de wereld is slechts vijf

tot zeven stappen verwijderd van een ander willekeurig persoon. Dit is bijzonder weinig, wetende dat de wereldpopulatie een miljardvoud bedraagt.

De structuur van een netwerk, SWN in het bijzonder, kan grote implicaties inhouden voor het gedrag van het netwerk. Daarnaast kan reeds een kleine verandering grote consequenties hebben voor het hele systeem.²²

Bij deze empirische studie werd nagegaan of LFC over specifieke karakteristieken van een (*Small-World*) netwerk beschikt en wat er kan gebeuren wanneer dit netwerk gemanipuleerd wordt. In een eerste fase werd nagegaan of dit collectief geheugen al dan niet een netwerk is. In een tweede fase werd bestudeerd of het netwerk eigenschappen van een SWN heeft. Daarvoor werd software ontwikkeld die toelaat de verzamelde data te mappen en zo terug te koppelen naar het veldwerk.

PROCESMATIGE AANPAK

HET VERZAMELEN VAN GEGEVENS:

De benadering van de casus werd voorafgegaan door een bondige historische studie. Daarnaast werd ook op het terrein zelfstelselmatig gezocht naar informatie, om uiteindelijk tot een zo groot mogelijke dataset te komen. Binnen de dataset werd in verschillende fases gezocht naar eventuele onderlinge relaties.

Fase 1: Provisoir netwerk

Bij het situeren van een mogelijk provisoir netwerk werd als volgt tewerk gegaan. Een oud-arbeider van LFC werd geïnterviewd. Tijdens het interview werden verschillende vragen gesteld om na te gaan in welke mate diverse sociale aangelegenheden, gebeurtenissen, personen, infrastructuur, enz. bij LFC betrokken zijn. Daarnaast werd ook gevraagd locaties op een kaart van de omgeving van Tubeke en Klabbeek aan te duiden die met LFC geassocieerd werden. Ten slotte werd gevraagd ons door te verwijzen naar een andere gewezen werknemer van LFC. Vervolgens werd bij deze persoon dezelfde procedure doorlopen en dit telkens opnieuw totdat het proces onderbroken werd. In totaal werden zeven personen op deze manier ondervraagd. Deze enquête leverde een dataset op met allerlei gegevens die met elkaar verbonden zijn. Het betrof weliswaar slechts een bescheiden deel van een netwerk. Kunnen aantonen dat verschillende personen en/of zaken een onderlinge relatie hebben binnen een groter geheel, bevestigde echter dat er wel degelijk een netwerk is.

Om vervolgens de vergaarde data te kunnen verwerken en er

de netwerktopologie uit te destilleren, werd een eerste softwarepakket ontwikkeld. Deze initiële software beperkte zich slechts tot het koppelen van gerelateerde elementen in een grafische netwerktopologie en het toekennen van categorieën. Bijgevolg beperkte de inzet ervan zich tot het observeren van data in de configuratie van een mogelijk netwerk. Een categorie wordt gekenmerkt door een kleur en heeft betrekking op een onderverdeling waartoe een knoop behoort. Categorieën zijn bijvoorbeeld personen, gebeurtenissen, plaatsen, infrastructuur en dergelijke.

Fase 2

In een tweede fase werd dieper ingegaan op de configuratie van het netwerk. Anders dan in de eerste fase die zich specifiek tot oud-werknemers richtte, werd de onderzoekspopulatie nu willekeurig uitgekozen. Met deze enquête werd een breder spectrum van het hele potentiële netwerk onderzocht. Opnieuw kregen de mensen een vragenlijst om na te gaan in welke mate diverse sociale aangelegenheden, gebeurtenissen, personen, infrastructuur, enz. bij LFC betrokken zijn. Vervolgens werd ook

Links de restanten van Les Forges de Clabecq langs het kanaal Brussel-Charleroi. Rechts op de achtergrond het dorp Klabbeek. © Tom Tondeur

aan deze proefpersonen gevraagd om specifieke punten die ze rechtstreeks of onrechtstreeks met LFC in verband brachten, aan te duiden op een kaart van Tubeke en Klabbeek en omgeving. Deze tweede enquête liet ons enerzijds toe de dataset substantieel uit te breiden, anderzijds liet ze ons toe om voorgaande datasets bij verschillende bronnen onafhankelijk van elkaar te toetsen.

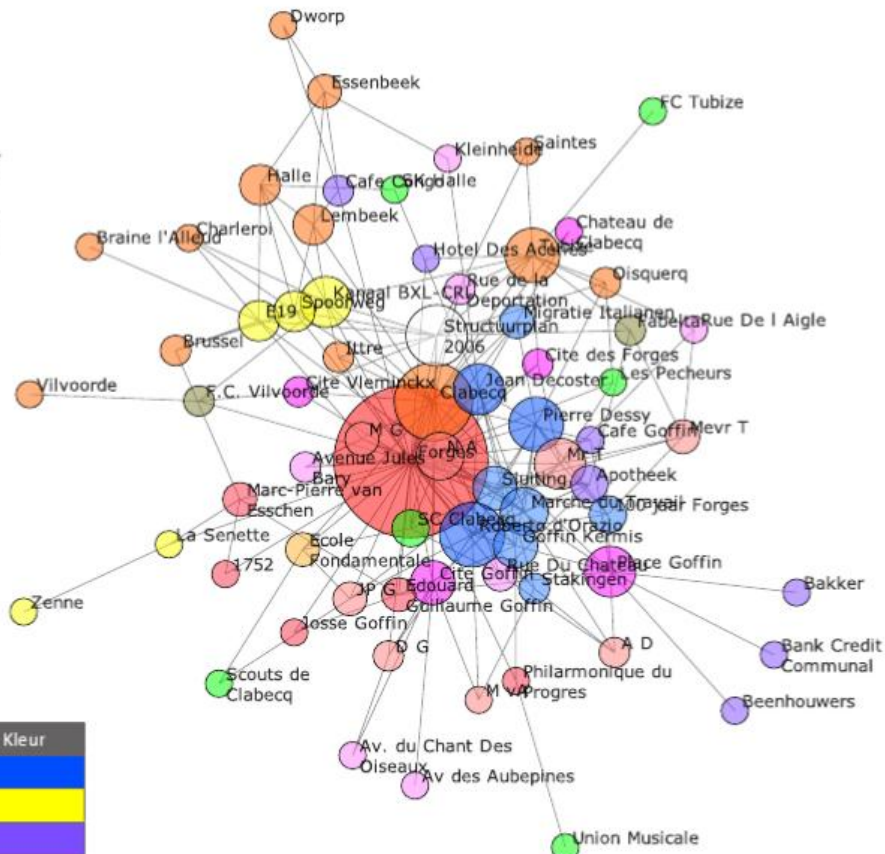
Fase 3

In een derde fase werd de initiële software uitgebreid. De nieuwe softwareversie beperkte zich niet alleen tot het visualiseren van vergaarde data voor observatiedoelinden, maar hield ook een actief luik in. Enkele van de belangrijkste handelingen die uitgevoerd kunnen worden, hebben betrekking op het manipuleren van een netwerk in een virtuele omgeving. Dit kan door bijvoorbeeld knopen en/of verbindingen toe te voegen of te verwijderen. Daarnaast werden enkele functies met betrekking tot het observeren van data toegevoegd. Door het uitlichten of filteren van data kan men het netwerk anders expliciteren. Zo kan men onder meer een of meerdere catego-

rieën of individuele knopen isoleren, al dan niet met nabuurschap binnen een vooraf bepaalde afstand. Concreet kan men dan bijvoorbeeld een knoop isoleren met alle nabije buren op een afstand van één stap van de initiële knoop.

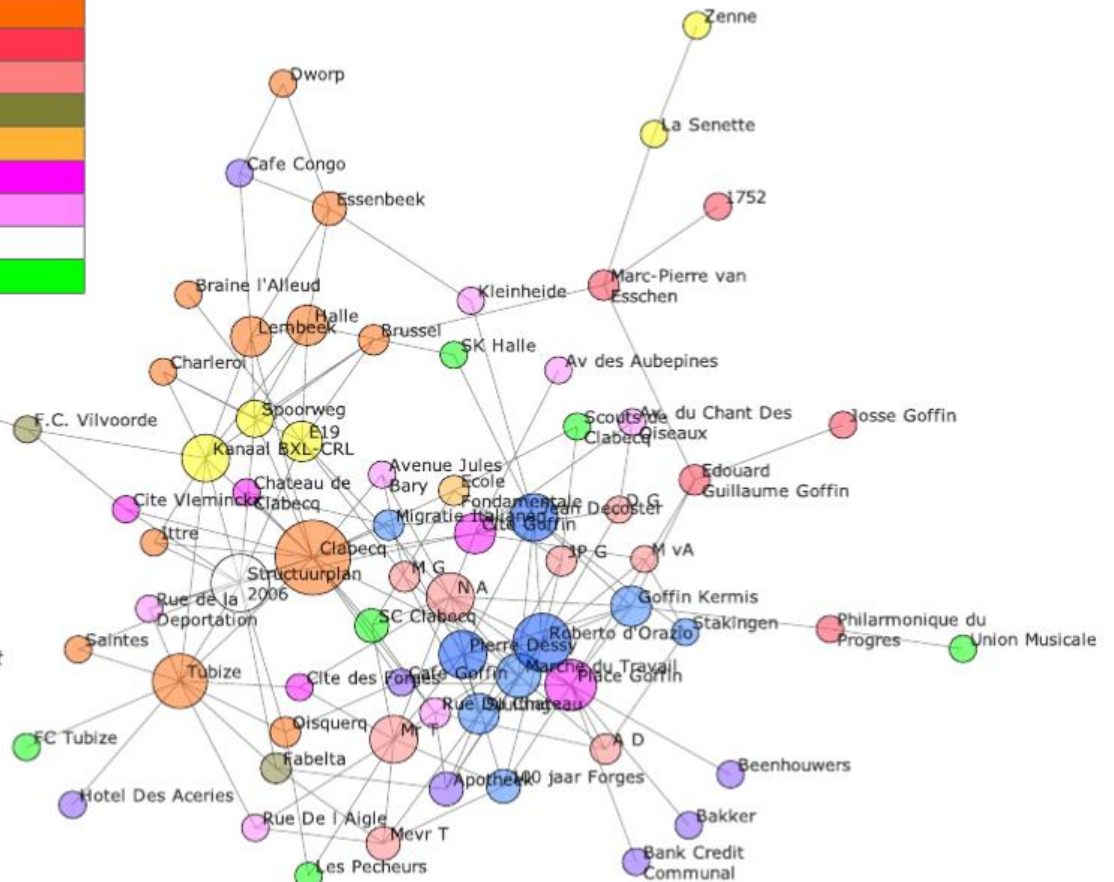
In *real time* worden steeds numerieke waarden van het netwerk weergegeven. Dit zijn de relatieve grootte, de afstand tussen de twee uiterste knopen, het aantal zichtbare knopen en het aantal zichtbare *edges* in het netwerk. Al deze mogelijke bewerkingen moeten ertoe bijdragen om niet alleen het netwerk te beschouwen, maar eveneens virtueel te interweniëren. Wanneer dit getransponeerd wordt naar een ontwerpproces, kunnen de ingrepen getoetst worden aan bepaalde ontwerpcriteria. Zo ontstaat er een directe samenwerking tussen ontwerp- en netwerksoftware. Wat volgt, is de simulatie van een eenvoudige ingreep.

Het resultaat van het studiewerk rond het collectief geheugen van LFC. Het netwerk bevat 70 knopen (nodes) met 191 verbindingen (edges). De gemiddelde afstand (average distance of ook wel de gemiddelde grootte van het netwerk) bedraagt 2,56. De maximale afstand bedraagt 5 stappen. Merk ook op dat LFC (de grote rode knoop) een zeer groot aantal verbindingen heeft en ook een respectievelijke proportie. De kleuren die aan de knopen werden toegewezen slaan op de categorie waartoe ze behoren.

Categorie	Kleur
Belangrijke persoonlijkheden	Blauw
weg, route	Geel
Handel	Purper
Forges	Rood
Gebeurtenis	Oranje
Gemeente	Oranje-rood
Historisch belangrijk	Rood
Individu	Roze
Industrie	Olivengroen
Instelling	Oranje-geel
Plaats	Pink
Straat	Pink
Structuurplan	Wit
Vereniging	Groen

Bij deze simulatie werd LFC verwijderd uit het netwerk (op dit moment is men trouwens druk bezig met het afbreken van de restanten van de fabriek). De impact laat zich voelen in numerieke begroting van het netwerk: De gemiddelde afstand neemt met 22,26 % toe ten opzichte van de toestand waarbij LFC wel nog tot het netwerk behoort (zie afbeelding 4). De maximale afstand tussen de twee uiterste knopen bedraagt zeven stappen in plaats van vijf. Veertig verbindingen gingen verloren. Ook de grafische densiteit van het netwerk is zichtbaar afgenomen.

CONCLUSIE

Het collectief geheugen, zoals het zich voordoet bij LFC, vertoont specifieke kenmerken die sterke gelijkenissen vertonen met een SWN. Daarnaast beschikt men met deze basistools reeds over een arsenaal aan data om retrogressieve of retrospectieve analyses uit te voeren. Bij een progressieve inzet kunnen bepaalde ingrepen virtueel gesimuleerd worden. Zo kan men nagaan waar maatschappelijk gevoelige, historische of cruciale knopen in het netwerk zitten. Het netwerk wordt lokaal of op grote schaal beïnvloed door het aanpassen, toevoegen of verwijderen van knopen en/of *edges*. Ingrijpen tekent zich af in de configuratie van het netwerk, zoals geïllustreerd met de simulatie.

Door middel van filters laat de software toe de data verder gespecificeerd te analyseren en variaties en gelaagdheden bloot te leggen. Het expliciteren van het collectief geheugen, als een netwerk, laat toe een beter zicht te krijgen op zijn samenstelling en ook eventuele beïnvloeding te gaan vaststellen.

Jacqueline van Leeuwen²⁷

ERFGOEDMENSEN EN RUIMTELIJKE ONTWERPERS BUNDELEN HUN KRACHTEN IN INTERDISCIPLINAIRE OPLEIDINGEN

Hoe hou je in hedendaagse ontwerpprocessen rekening met het verleden? Hoe kun je bijvoorbeeld het immateriële erfgoed, dat op een bepaalde locatie circuleerde, meenemen in een nieuw ruimtelijk ontwerp? Wanneer is het zinvol om erfgoed onder een glazen stolp te plaatsen? Of gaat het er juist om het verleden creatief te transformeren en zo nieuw leven in te blazen?

Op het eerste gezicht lijken (kunst)historici en ruimtelijke ontwerpers heel andere antwoorden te formuleren op bovenstaande vragen. 'Erfgoedmensen' zijn immers toch vooral geboeid door het verleden: zij willen weten hoe teksten en ruimte toen functioneerden, hoe men vroeger leefde en welke verhalen men vertelde. Ontwerpers zijn toekomstgericht: zij denken na over hoe de wereld zou kunnen veranderen en willen de omgeving creatief transformeren. Dit heeft tot gevolg dat ze andere beslissingen nemen over het gebruik van erfgoed en geschiedenis in hedendaagse ruimtelijke planningsprocessen.

Het verbinden van deze twee perspectieven biedt voor beide partijen echter zeer veel mogelijkheden. Stedenplanners kunnen via historische achtergronden heel wat meer invalshoeken vinden voor hun creatief proces. Zij zijn echter niet

DOEL

Deze studie werd uitgevoerd in het kader van een masterthesis architectuur aan Sint-Lucas Brussel. Hierbij werd een dagelijkse problematiek op een andere manier benaderd. Het spreekt voor zich dat verder onderzoek noodzakelijk is. Bedoeling is om een complex gegeven als het collectief geheugen op een dergelijke manier te expliciteren en op een progressieve manier te introduceren in ontwerpprocessen. Vanuit onze invalshoek kunnen deze ontwerpprocessen in eerste instantie betrekking hebben op architectuur of erfgoed. Maar naast een ruimtelijk tastbaar discours of een eerder abstracte invalshoek kunnen ze ook een beleidsmatige of organisatorische problematiek dienen. Een concreet onderwerp dat zich leent tot een dergelijke benadering zou de problematiek rond de Lange Wapper kunnen zijn of de uitbreidingsstrategieën van de Vlaamse zeehavens. In de nabije toekomst plannen we alvast een verdere verfijning van de software en een verdere theoretisch uitbouw van enkele fundamentele begrippen die betrekking hebben op deze materie.

opgeleid om historische en culturele informatie op een vlotte en relevante manier op te sporen en te interpreteren, vooral voor immaterieel cultureel erfgoed is er nog veel onontgonnen terrein. Historici kunnen van architecten dan weer heel wat opsteken als het aankomt op het actualiseren van het erfgoed en het doorgeven van dit erfgoed via transformatieprocessen.²³ Kortom, het verbinden van beide visies kan heel wat meerwaarde opleveren.

De interdisciplinaire masteropleiding Erfgoedstudies²⁴ aan de Vrije Universiteit van Amsterdam bundelt de krachten van (kunst)historici, archeologen en ontwerpers. Het vertrekpunt is de ruimte. Naast heel wat kennis over hoe het landschap en de stedelijke ruimte in de loop der tijd evolueerde, ontwikkelen de studenten vooral een attitude om het verleden in het heden te ontdekken. Het programma bestaat uit hoorcolleges, werkbezoeken, concrete projecten en een scriptie. Maatschappelijk verantwoord ontwerpen krijgt zo duidelijk een erfgoedlading mee.

In eigen land organiseert Sint-Lucas (WenK) in Gent een multidisciplinaire master Stedenbouw en Ruimtelijke planning. Hoewel minder rechtstreeks toegankelijk voor erfgoedmensen als de Amsterdamse opleiding, wordt ook hier ruime aandacht besteed aan de historische gelaagdheid van het (stads)landschap. Interdisciplinaire projecten moeten de studenten voorbereiden om verschillende perspectieven met elkaar te

verbinden.²⁵ De andere ingenieursopleidingen voor ruimtelijk ontwerp en stedenbouw leggen eveneens linken met het

verleden, maar doen dit (althans volgens hun websites) minder expliciet interdisciplinair.²⁶

- 1 Ir. Pieter Nuyts studeerde in 2008 af als Burgerlijk Elektrotechnisch Ingenieur (optie Geïntegreerde Elektronica) aan de Katholieke Universiteit Leuven, waar hij tijdens zijn bacheloropleiding de minor Computerwetenschappen volgde. Hij is momenteel werkzaam als onderzoeksassistent aan de afdeling ESAT-MICAS van de K.U.Leuven, waar hij werkt aan een doctoraat in micro-elektronica. Vanuit zijn interesse voor softwareontwerp droeg hij als vrijwilliger bij tot dit onderzoek door het schrijven van de gebruikte software.
Tom Tondeur is Master in de architectuur (Sint-Lucas Brussel) en studeert momenteel Monumenten- en Landschapszorg aan de Artesis Hogeschool Antwerpen. Daarnaast is hij deeltijds onderzoeker aan de Sint-Lucas Hogeschool Gent-Brussel, Departement Architectuur.
De door de auteur gebruikte software is gebaseerd op Nodebox: Frederik De Bleser, Tom De Smedt, Lucas Nijs (2002). NodeBox version 1.9.5 for Mac OS X. Retrieved March 2010, zie: <http://nodebox.net/code/index.php/About>.
Thierry Lagrange is ingenieur-architect. Hij runt het bureau ALT. Hij is docent aan de hogeschool voor Wetenschap en Kunst Sint-Lucas Brussel, departement architectuur. Als lid van Ubicumque is hij co-uitgever van een reeks kunstpublicaties, zoals *Images/images*, *Tekst/tekst* en *Cahier*. Hij is fotograaf. Architectuur en fotografie staan centraal in het doctoraatsonderzoek dat hij voert aan de Sint-Lucas Hogeschool en de Katholieke Universiteit Leuven (IVOK).
- 2 M. ANTROP, *Het landschap meervoudig bekeken*. Kapellen, DNB Pelckmans, 1989, pp. 78–113.
Goed geïllustreerd in: M. BEVAERT, M. ANTROP, P. MAEYER, (et al.), *België in kaart. De evolutie van het landschap in drie eeuwen cartografie*. Tiel, Uitgeverij Lannoo, 2006.
- 3 J.-L. VAN BELLE, *Le 8 novembre 1781 naissent les Forges de Clabecq*. Tubize, Clabecq, Crédit Communal de Belgique, 1982, p. 7 en M. JACQMIN, 'Les sociétés des Forges de Clabecq', in: *Annales du creolen d'Histoire Engheid-Brabant*, T.4, 2003, p. 137.
- 4 M. JACQMIN, 'Les sociétés des Forges de Clabecq', in: *Annales du creolen d'Histoire Engheid-Brabant*, T.4, 2003, pp.139–140.
- 5 L. LAUWERS, *Histoire de la commune de Clabecq et de sa Seigneurie*, p.21.
- 6 J.-L. VAN BELLE, *Le 8 novembre 1781 naissent les Forges de Clabecq*. Tubize, Clabecq, Crédit Communal de Belgique, 1982, p. 9.
- 7 L. LAUWERS, *Histoire de la commune de Clabecq et de sa Seigneurie*, p. 32.
- 8 M. JACQMIN, 'Les sociétés des Forges de Clabecq', in: *Annales du creolen d'Histoire Engheid-Brabant*, T.4, 2003, pp. 165–166.
- 9 Akte van 11 oktober 1888 bij de Brusselse notarissen Guillaume Ellyen Albert Van Bevere (Annex in het Belgisch Staatsblad van 21-22-23 oktober 1888, nr. 2113, p. 1333–1337).
- 10 Noire Cité, gebouwd in 1867, Cité Vleminckx, gebouwd in de eerste helft van de 20e eeuw, zie cartografisch materiaal NGL, topografische kaart tussen 1906 en 1947.
- 11 S. BERTI, C. BERTI, *Le Château des Italiens: l'immigration italienne à Clabecq et en Brabant wallon*. Brussel, Editions L. Pire, 2000, p. 22 e.v.
- 12 CITE GOFFIN, *Accueil-Brochure sociale-Mai 1976* (Onthaalbrochure voor nieuwe arbeiders).
- 13 G. MARTIN, *Ceux de Clabecq*. Brussel, Editions EPO, 1997, p. 73 grafiek (in 1975: 5453 arbeiders, in 1985: ± 2.600 arbeiders, in 1995: 2.143 arbeiders).
- 14 G. MARTIN, *Ceux de Clabecq*. Brussel, Editions EPO, 1997, p. 72.
M. CAPRON, *La reprise des Forges de Clabecq*, Les Cahiers de la FEC, december 1997/4.
- 15 G. MARTIN, *Ceux de Clabecq*. Brussel, Editions EPO, 1997.
A. ZENNER, *La saga de Clabecq: du naufrage au sauvetage*. Brussel, Editions L. Pire, 1998.
- 16 G. MARTIN, *Ceux de Clabecq*, Brussel, Editions EPO, 1997, p. 71. De meeste bronnen die dit claimen zijn behoorlijk politiek of syndicaal getint of zijn betrokken partij.
- 17 M. HALBWACHS, 'Het collectief geheugen'; met in bijlage: 'Het collectief geheugen van de musici', in: *Tijdschrift voor Sociologie*, Bijzonder nummer 1, Acco Leuven/Amersfoort 1991.
- 18 E. LEVINAS, 'La Trace de l'Autre', in: *En découvrant l'existence avec Husserl et Heidegger*. Paris, J. Vrin, 1994, pp. 605–623.
- 19 S. FREUD, *Gesammelte Werke, deel De verdringing*. Frankfurt a.M., Fischer, 1999.
- 20 Watts-Strogatz model (1998): D.J. WATTS, S. STROGATZ, 'Collective dynamics of "small world" networks', in: *Nature* vol. 393, pp. 440–442 (1998).
- 21 P.S. DODDS, 'An experimental study of search in Global Social Networks', in: *Science* vol. 301, pp. 827–829.
- 22 D.J. WATTS, 'The "new" science of networks', in: *Annu. Rev. Sociol.* 2004, p. 246.
D.J. WATTS, S. STROGATZ, 'Collective dynamics of "small world" networks', in: *Nature* vol. 393, pp. 440–442 (1998).
D.J. WATTS, 'A simple model of global cascades and random networks', in: *PNAS*, vol.99 no. 9, pp. 5766–5771 (2002).
- 23 K. BOSMA & J. KOLEN (red.), *Geschiedenis en ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. Nijmegen, Uitgeverij Vantilt, 2010.
- 24 Zie: www.vu.nl/nl/opleidingen/masteropleidingen/opleidingenoverzicht/e-f/erfgoedstudies/index.asp.
- 25 Zie: www.architectuur.sintlucas.wenk.be/index.php?id=1273.
- 26 De K.U.Leuven, UGent, Erasmushogeschool Brussel en Artesishogeschool Antwerpen organiseren Masters in de stedenbouw en de ruimtelijke planning.
- 27 Dr. Jacqueline van Leeuwen is stafmedewerker kwaliteitszorg bij FARO.

Naar kwaliteitszorg in de collectiebeherende erfgoedsector in Vlaanderen?

→ Een onderzoek

Vele organisaties in de zorgsector, het onderwijs, bij de overheid, in de profitsector en ook in de sociaal-culturele sector hebben kennis opgebouwd over kwaliteitsmanagement en kwaliteitszorg. Meer nog, deze sectoren hebben een 'eigen' kwaliteitsmodel ter beschikking waarmee ze kunnen streven naar constante verbetering van hun werking, een totale verbeteringsaanpak, die kenmerkend is voor (integrale) kwaliteitszorg. Want wie streeft niet naar kwaliteit en een kwaliteitsvolle werking? Ook de collectiebeherende erfgoedsector in Vlaanderen focust zich door de nieuwe invulling van het Cultureel-erfgoeddecreet (2008) meer op kwaliteitszorg.

In deze bijdrage staan we eerst stil bij de begrippen 'kwaliteitszorg' en 'kwaliteitsmanagement'. Wat betekenen ze en waarom worden ze gebruikt? Tevens onderzoeken we hoe die begrippen momenteel toegepast worden in de erfgoedsector in Vlaanderen. Vervolgens onderwerpen we dertien bestaande (nationale en internationale) instrumenten, die de kwaliteit van erfgoedorganisaties willen meten en monitoren, aan een kritische doorlichting en bekijken we in hoeverre deze relevant kunnen zijn voor de Vlaamse erfgoedpraktijk. We schetsen vervolgens de resultaten van een bevraging, die wilde peilen naar het draagvlak voor een kwaliteitsmonitoring van de collectiebeherende erfgoedsector in Vlaanderen. Hoe zien musea, culturele archiefinstellingen en erfgoedbibliotheken in Vlaanderen de invulling van een kwaliteitsstreven? Deze bijdrage is gebaseerd op een masterscriptieonderzoek dat in 2010 werd

uitgevoerd in het kader van de opleiding Cultuurmanagement aan de Universiteit Antwerpen.³ Het onderzoek is gebaseerd op documentanalyse van de Vlaamse en internationale kwaliteits/erkenninglabels, handleidingen en kwaliteitsmodellen, vier focusgroepen in het voorjaar 2010 en op diepte-interviews met een semigestructureerde vragenlijst. Tot slot formuleren we enkele conclusies.

Het herkenningsteken mag enkel gebruikt worden door: een door de Vlaamse overheid erkende culturele archiefinstelling, erkende erfgoedbibliotheek of erkend museum.

Kwalidroom, het kwaliteitsorganisatiemodel dat zijn oorsprong vond in Kwaliscoop (het zelfevaluatie-instrument), wordt voorgesteld door een reuzenrad. De steunpilaar is de missie van de organisatie, het doel is de klant en de bredere maatschappelijke doelgroep ten dienste te zijn. Het rad is continu in beweging en heeft 'beleid en strategie'(r) als motor. De linkerhelft van het rad is het organisatiemodel, de rechterhelft het evaluatiegebied. De spaken vertegenwoordigen de 4 M's: management, middelen, mensen en methoden. Ze worden aangedreven door strategie en beleid.
© Uitgeverij Politeia / Kwasimodo / Anita Caals

INTEGRALE KWALITEITSZORG EN KWALITEITSMANAGEMENT: WHAT'S IN A NAME?

Streven naar kwaliteit en een kwaliteitsvolle werking wil iedereen, maar hoe doe je dat?

Om een kwaliteitsmanagement te voeren, bestaan er verschillende kwaliteitssystemen en modellen (zoals ISO, BSC, EFQM, INK, CAF, PROZA, TRIS, PQASSO en Kwalidroom).⁴ De meeste werken volgens de principes van de integrale kwaliteitszorg:

Integrale kwaliteitszorg heeft vijf basisprincipes:

1. een totale verbeteringsaanpak
2. geïntegreerd vanuit het management
3. gericht op zowel de output als de organisatie
4. betrokkenheid van de hele organisatie en
5. gericht op interne en externe klantentevredenheid.⁵

De totale verbeteringsaanpak is gebaseerd op de cyclus van Deming, waarbij elk proces de vier fases van het continu verbeterproces moet doorlopen: *plan-do-check-act*. De nadruk ligt op de systematiek en het constant verbeteren. Dat betekent dat een meetinstrument nodig is om de voor- of achteruitgang te meten. De meeste kwaliteitssystemen doen dit via een zelfevaluatiemethode.

Daarnaast stelt IKZ dat het hele beleid moet worden aangestuurd door het management. Zij moeten dus mensen mobiliseren, middelen ter beschikking stellen, planmatig werken, efficiëntie verhogen, het begrip kwaliteit inburgeren enzovoort. Voorts mag niet alleen gekeken worden naar de eindresultaten, maar moet er ook oog zijn voor de processen. Binnen IKZ is dat een zeer belangrijk element. Wanneer bijvoorbeeld een resultaat ten koste gaat van de goede verstandhouding onder het personeel, zou dat in de toekomst wel gevolgen kunnen hebben.⁶ Wanneer alleen het management overtuigd is van het belang van integrale kwaliteitszorg heeft het project geen schijn van een kans. Bij alle werknemers moet het draagvlak voor continue verbetering groot genoeg zijn.

Het laatste element van IKZ focust op het belang van de klant. De klant staat centraal in dit kwaliteitsdenken, het gaat over hoe hij kwaliteit definieert. Het gaat daarbij zowel over de 'externe klant' die de kernprocessen beoordeelt, als over de 'interne klant' (werknemer) die de ondersteunende processen evalueert. Integrale kwaliteitszorg betekent dus dat er op alle niveaus, voor alle betrokken partijen oog is voor een voortdurende verbetering van de kwaliteit en aanpassing aan veranderende behoeften.⁷

WAAROM INTEGRALE KWALITEITSZORG?

Waarom zou het nu nuttig kunnen zijn om op een integrale manier het beleid van de organisatie aan te pakken? Hiervoor zijn externe en interne redenen te bedenken.

Ten eerste kunnen veranderende omgevingsfactoren, zoals de plaats die de klant heeft ingenomen in de samenleving of een toenemende individualisering, ervoor zorgen dat een organisatie niet meer weet hoe zich te positioneren. Een model voor kwaliteitszorg kan dan een houvast bieden om in een complexe realiteit de idealen te blijven nastreven en de opdracht te blijven vervullen.⁸

Daarnaast kan een IKZ-model een goed kader bieden om op zoek te gaan naar oorzaken en verbeteringskansen wanneer blijkt dat de resultaten die gehaald zijn niet aan de verwachtingen voldoen.

Ten derde kunnen de principes van IKZ helpen het overzicht in de organisatie te behouden: activiteiten en procedures kunnen in kaart worden gebracht en beter op elkaar worden afgestemd. Dit kan verhelderend en kostenbesparend zijn omdat overlappingen of samenhang kunnen worden ontdekt. Ook kan het nuttig zijn wanneer men merkt dat steeds dezelfde fouten worden gemaakt, waardoor telkens (dezelfde) kleine problemen moeten worden opgelost.⁹

Ook biedt IKZ een kader om elementen van de organisatiecultuur zichtbaar en bespreekbaar te maken. Op die manier kunnen op een 'veilige' manier veranderingen op gang worden gebracht. Wanneer men bijvoorbeeld het gevoel heeft dat er veel verspilling van middelen, energie of tijd is, kan IKZ gebruikt worden om die middelen efficiënter en effectiever in te zetten.

Ten vijfde kan IKZ gebruikt worden als middel om met de buitenwereld of de subsidiërende overheden te communiceren. Wanneer men bijvoorbeeld het gevoel heeft dat goed werk geleverd wordt, maar dit niet kan aangetoond worden, kan een

kwaliteitssysteem helpen om te communiceren over de resultaten en over het feit dat de organisatie streeft naar kwaliteit en verbetering.¹⁰

Tot slot kan kwaliteitszorg motiverend werken voor het personeel, omdat het zelf meer vat krijgt op beslissingen over het eigen werk. Het wordt gestimuleerd om problemen te ontdekken, te benoemen en op te lossen.¹¹

Al deze principes en voordelen werken echter alleen als men gelooft in de meerwaarde ervan. De bijdrage van elke medewerker is cruciaal, aangezien hij die in zijn eigen werk elke dag dient toe te passen. Dit geldt natuurlijk alleen als er binnen de organisatiecultuur aandacht is voor kwaliteit en als kwaliteitszorg bespreekbaar is. Dialoog, teamwerk en verantwoordelijkheid zijn centrale waarden.

KWALITEITSMETING EN HET CULTUREEL-ERFGOED-DECREET VAN 2008

We stellen nu de vraag of de vernieuwde invulling van het erkennen van een kwaliteitsvolle werking in het Cultureel-erfgoeddecreet van 2008 als een leidraad kan gelden voor de toepassing van kwaliteitsmanagement en integrale kwaliteitszorg. Via het Cultureel-erfgoeddecreet kunnen nu naast musea, ook culturele archiefinstellingen en erfgoedbibliotheken hetzelfde zogenaamde 'kwaliteitslabel' aanvragen. Vlaanderen neemt hiermee het voortouw op internationaal vlak. Het kwaliteitslabel is de opvolger van de voormalige erkenning via het label 'erkend museum', dat respectievelijk in het Erfgoeddecreet van 2004 (en vroeger) al werd toegepast. Een kwaliteitslabel kan aangevraagd worden door collectiebeherende instellingen die erfgoed beheren, tonen en ter beschikking stellen op een wetenschappelijk en methodologisch onderbouwde manier.¹² Erkenning staat los van subsidiëring, dat wil zeggen dat alle collectiebeherende instellingen die voldoen aan de (in totaal tien) voorwaarden, een label kunnen aanvragen. De memorie van toelichting bij het Cultureel-erfgoeddecreet geeft de doelstellingen van deze vernieuwde erkenningsmethode weer. Het label moet vertrouwen geven ten opzichte van derden en de cultureel-erfgoedorganisatie in staat stellen om haar kwaliteitsvolle werking te garanderen naar de toekomst "door gemakkelijk fondsen te verwerven".¹³ Het decreet toont met het label aan dat het zijn verantwoordelijkheid als beheerder ernstig neemt tegenover schenkers of bruikleners. Ook mag een minimumdienstverlening verwacht worden van instellingen met een kwaliteitslabel.

Aan de hand van een inhoudelijke analyse van het kwaliteitslabel zoals in het Cultureel-erfgoeddecreet (2008) beschreven en de beleidsdocumenten die ter ondersteuning voor de sector ter beschikking worden gesteld, toetsten we in hoeverre het

Iedereen heeft tijd nodig om te groeien.
© Girlinger Studio

kwaliteitslabel een echte kwaliteitsvolle werking volgens de IKZ-principes honoreert. Hieruit blijkt onder meer dat het kwaliteitslabel de constante verbetercyclus van plannen, uitvoeren, controleren en verbeteren niet integreert. Musea die al een erkenning hadden, hebben meteen het label gekregen, zonder een grondige evaluatieprocedure. Om de vijf jaar wordt er via een visitatie en een jaarverslag gekeken of de minimale basisvoorwaarden nog gehaald worden. Deze eerder behoudsgezinde benadering geeft een statisch beeld en beantwoordt niet aan de eerder geschetste kwaliteitsprocedures. Bovendien lijkt het ons voor instellingen niet voldoende handvaten te bieden om performanter te gaan werken. De voorwaarden zijn immers te vaag geformuleerd, waardoor het niet duidelijk is wat er precies verwacht wordt en wat de precieze normen zijn. Hierdoor is er te veel ruimte voor interpretatie. Een voorbeeld kan deze vaststelling illustreren. Zo lezen we in de handleiding dat een dynamisch publieksbeleid gevoerd moet worden waarbij aandacht is voor passieve en actieve publieksbegeleiding (voor de archieven en erfgoedbibliotheken enkel het eerste). Hierbij wordt geen verduidelijking gegeven, noch worden er normen geformuleerd. Ook blijkt uit de laatste zin dat een publieksonderzoek voeren geen verplichting is: "Het museum/de cultureel-archiefinstelling/de erfgoedbibliotheek kan baat hebben bij een publieksonderzoek voor de ontwikkeling en opvolging van het publieksbeleid".¹⁴

EEN VERGELIJKING VAN KWALITEITSLABELS IN HET BUITENLAND

We hebben onderzocht hoe landen als Groot-Brittannië, Nederland, Ierland, Duitsland, Italië, Oostenrijk, Finland en de

Verenigde Staten omgaan met kwaliteitslabels in vergelijking met Vlaanderen. Hieruit blijkt dat de standaarden in Vlaanderen veel minder concreet en ambitieus zijn dan in de andere Europese landen zoals Groot-Brittannië, Ierland en Finland. Na vergelijking met een studie uit 2002, die als doel had nieuwe voorwaarden op te stellen met het oog op het Erfgoeddecreet, blijkt ook dat de standaarden van het huidige kwaliteitslabel nog steeds grosso modo dezelfde zijn als vóór de erkenningsprocedure.¹⁵ Kennelijk evolueert de sector langzaam en is de tijd nog niet rijp om de lat hoger te leggen. Toch moet erop toegezien worden dat de sector niet te veel achterop hinkt tegenover het buitenland.

Bovendien bleek uit de analyse van de handleiding van de Britse erkenningsvoorwaarden voor musea dat de criteria veel duidelijker en transparanter zijn. Via hoofd- en subvoorwaarden/criteria is een duidelijk stappenplan opgezet. Daarnaast stellen we vast dat de erkenningssystemen in de musea in Finland, de Verenigde Staten, Nederland en het Vlaamse accreditatiesysteem voor het hoger onderwijs wel gebruikmaken van de methoden van integrale kwaliteitszorg. Zo blijkt dat een zelfevaluatie-rapport maken een belangrijke eerste stap is in deze erkenningsprocessen. Hupko definieert de term zelfevaluatie als volgt: "Een zelfevaluatie is een techniek die een organisatie kan gebruiken om zich een beeld van de bedrijfsvoering van de organisatie te vormen. Informatie wordt verzameld, geordend en getoetst. Deze informatie komt zowel van de medewerkers als van het management. Zo ontstaat er een gezamenlijk perspectief van hoe de organisatie werkt, waar ze goed in is en waarin ze kan verbeteren."¹⁶ De zelfevaluatie is dus de controlefase van de Deming-cirkel. Het geeft aan hoever de organisatie gevorderd is en waar verbetering mogelijk is. De resultaten zijn de basis voor de bijstufingsfase. Organisaties kunnen op die manier beleidsdoelstellingen voor het volgende beleidsplan formuleren en een continu verbeterproces op gang brengen. In Vlaanderen wordt een dergelijke integrale zelfevaluatiemethode nog niet gebruikt voor de erfgoedsector.

NATIONALE EN INTERNATIONALE KWALITEITSMETERS: WAT KUNNEN ZE ONS LEREN?

We vroegen ons af welke nationale en internationale instrumenten bestaan om de kwaliteit van erfgoedorganisaties te monitoren en bekeken in hoeverre ze ook als inspiratie kunnen dienen voor het Vlaamse erfgoedbeleid. We onderzochten dertien verschillende soorten instrumenten, die we via overheids- en steunpuntenwebsites konden opsporen. Sommige spitsen zich toe op één deel van de werking (collectiezorg, dienstverlening ...), andere bieden de kans om de volledige werking te evalueren, al dan niet volgens de principes van integrale kwaliteitszorg.

Het eerste schema geeft een overzicht van de onderzochte instrumenten per deelsector. Het tweede schema geeft een overzicht van de verschillende aspecten van de werking van erfgoedorganisaties.

Sector	Instrumenten												
	Libqual (V.S.)	Zelfevaluatie archieven (G.B.)	Kwaliteitsmonitor archieven (Ne)	Archival Metrics (V.S.)	MUSAVE (Ne)	SPECTRUM (G.B.)	Italiaans model	Fins model	Bezoekers survey musea (Ier)	MAP (V.S.)	PCI (Fin)	Kwaliscoop (Be)	Benchmarks in collections care (G.B.)
Archieven													
Musea													
(Erfgoed)bibliotheken													

In bovenstaand schema valt op dat we internationaal vooral instrumenten vonden op maat van musea (acht van de dertien). Hieruit kunnen we afleiden dat kwaliteitsmonitoring in het buitenland vooral gebruikt wordt in de museumsector. Daarnaast vonden we slechts één instrument dat voor musea, archieven én bibliotheken ontwikkeld is. We kunnen dus gerust stellen dat dit uitzonderlijk is. Maar het maakt het wel interessant voor de Vlaamse context. We hebben *Archival Metrics* ook bij bibliotheken gemarkeerd, omdat het eveneens gemaakt is voor universiteiten met speciale collecties. In Vlaanderen komen bepaalde erfgoedbibliotheken in aanmerking. Ook de vragenlijst, die bij dit instrument hoort, blijkt bruikbaar voor erfgoedbibliotheken.

Uit het tweede schema kunnen we afleiden dat er veel *tools* ter beschikking zijn om de publieksgerichte functie van organisaties (dienstverlening, publiekstevredenheid) te meten. In negen van de dertien instrumenten komt die publieksgerichte

functie aan bod. In het kader van kwaliteitszorg is dit logisch, aangezien interne en externe klantentevredenheid een van de basisprincipes is van kwaliteitszorg. In Vlaanderen daarentegen stellen we vast dat de publieksfunctie in het kwaliteitslabel op dit moment erg vaag omschreven is. Bovendien zijn publieksbevragingen bij ons niet verplicht, in tegenstelling tot in Groot-Brittannië en Ierland.

Daarnaast kwamen, door een *close reading* van de vragenlijsten en de handleidingen van de instrumenten, ook andere verschillen met het Vlaamse kwaliteitslabel aan het licht. Iets meer dan de helft van de instrumenten heeft oog voor strategie en planning, processen, HRM, personeelstevredenheid en andere managementaspecten, terwijl die bij de erkenningsvoorwaarden niet of nauwelijks worden meegenomen. Ook de aspecten controle en monitoring komen in bijna alle instru-

statisch beeld van de organisatie, een momentopname tijdens de visitatie of bij opmaak van het dossier.¹⁶ Kwaliteitssystemen daarentegen geven inzicht in een dynamisch proces van plannen, uitvoeren, controleren en verbeteren. Daar wordt gevraagd naar *bewijzen* van leiderschapsgedrag, werknemers-tevredenheid, klantentevredenheid enzovoort. Eigenlijk is het dus niet helemaal correct het kwaliteitslabel te vergelijken met kwaliteitsinstrumenten, gezien erkenning en kwaliteit/kwaliteitsvolle organisaties geen synoniemen zijn.

Wel werd in het onderzoek duidelijk dat kwaliteitssystemen doorgaans geen rekening houden met de vier basisfuncties, die zo eigen zijn aan collectiebeherende cultureel-erfgoedorganisaties (verzamel functie, behoud en beheer, wetenschappelijke functie en publieksfunctie), terwijl erkenningsprogramma's daar wel aandacht voor hebben. Van alle integrale kwaliteitszorgsystemen die we onderzochten (MUSAVE,

SPECTRUM, Kwaliscoop, Italiaans en Fins model) biedt alleen het Finse model soelaas voor zowel een evaluatie van de hele werking (management van mensen en middelen, strategie en beleid en de bijbehorende processen (ontwerpen, beheersen, verbeteren en vernieuwen) als voor alle kernprocessen van de collectiebeherende instellingen (behoud en beheer, verzamelen, onderzoeken en communiceren)), terwijl de andere instrumenten telkens één aspect of enkele aspecten van de hele werking beoordelen. MUSAVE test enkel de kwaliteit van de veiligheidszorg in musea, SPECTRUM spitst zich enkel toe op collecties en hoe die gemanaged moeten worden, Kwaliscoop focust op de hele werking van orga-

Domeinen	Instrumenten												
	LibQUAL	Zelfevaluatie archieven	Kwaliteitsmonitor archieven	Archival metrics	MUSAVE	SPECTRUM	Italiaans model	Fins model	Bezoekers survey musea	MAAP	PCI	Kwaliscoop	Benchmarks in collections care
Dienstverlening/ Publieksbevraging													
Collectiemanagement													
Institutioneel (administratie, financiën, algemene werking)													
Beleid (missie, leiderschap, HRM, algemeen management: strategie, planning...)													
Hele werking volgens IK2-EFQM en varianten: PQASSO en CAF)													

menten voor. Wanneer een echte kwaliteitsmeter ontwikkeld wordt, dient hier rekening mee gehouden te worden.

Deze vaststellingen doen ons besluiten dat men een onderscheid dient te maken tussen erkenningslabels en kwaliteitsinstrumenten. Ze hebben immers een andere invalshoek. Accreditatie- of erkenningschema's zijn meestal in het leven geroepen om financiële redenen, doordat ze gelinkt zijn aan subsidie.¹⁷ Kwaliteitsmodellen daarentegen zijn alleen in het leven geroepen om de kwaliteit van de werking van de instellingen te verbeteren. Bovendien zijn ze niet verplicht, maar vrijwillig. Vandaar dat het zo belangrijk is dat er een draagvlak is bij de hele organisatie om te kunnen werken aan een continu verbeterproces. Bovendien worden accreditatiestandaarden over het algemeen niet beschouwd als meters van een kwaliteitsvolle werking (met uitzondering van het Amerikaanse accreditatiesysteem). Er wordt immers gepeild naar een

nisaties maar heeft, doordat het ontworpen is voor de sociaal-culturele sector, geen oog voor de vier basisfuncties van collectiebeherende instellingen. Het Italiaanse model ten slotte heeft op het moment van inzage de procesvorming rond collecties niet meegenomen in zijn kwaliteitsinstrument.

EEN KWALITEITSINSTRUMENT VOOR DE VLAAMSE COLLECTIEBEHERENDE ERFGOEDECTOR?

Na een vergelijkende analyse van sterktes en zwaktes (een uitgebreid verslag zou ons voor deze bijdrage te ver leiden), stellen we drie scenario's voor waarop het beleid verder kan bouwen om te werken aan de bewustmaking en het uitbouwen van een meer kwaliteitsvolle en professionele werking van de erfgoedorganisaties in Vlaanderen.

Als *good practice* voor een herwerking van de handleiding en de leidraad bij het kwaliteitslabel kan de zelfevaluatie voor

Probeer de internationale trein niet te missen.
© Alin Stoll

archieven van Groot-Brittannië en *Benchmarks in collections care* gelden. Ze geven immers goed aan wat de basisvoorwaarden en de normen zijn en ze kunnen dienst doen als een effectief evaluatie-instrument, gezien het basis-beter-best niveau wordt aangegeven. Zo kan men ook het kwaliteitsniveau van een bepaald aspect van de werking meten. Ook is er een transparant scoringssysteem: een checklist waarin bij elke vraag of stelling duidelijk wordt waarnaar gepeild of wat verwacht wordt. Bouwen en streven naar een verbetering van de werking wordt mogelijk. Als de overheid dergelijke tools opstelt, moet ze daarover met de sector overleggen.

Daarnaast moet gedacht worden aan de mogelijkheid om een echt kwaliteitsinstrument te ontwikkelen voor de collectie-beherende erfgoedsector in Vlaanderen, waarbij rekening gehouden wordt met de principes van integrale kwaliteitszorg. Hierdoor wordt de internationale trend binnen de sector en ook de nationale evolutie in de zorgsector, het onderwijs en de publieke sector gevolgd. Wanneer er in de Vlaamse collectie-beherende erfgoedsector een draagvlak zou zijn voor een kwaliteitsinstrument dat de hele werking onder de loep neemt volgens de principes van integrale kwaliteitszorg, kan het Finse model inspiratie bieden. Het heeft immers zowel oog voor de kwaliteit van de werking van de *organisatie* (via de evaluatie van de management- en beleidsprocessen) als voor de *vier basisfuncties* van collectiebeherende instellingen. Men zou ook moeten inzetten op goede *organisaties* en niet alleen op de inhoudelijke kwaliteit van bv. een tentoonstelling. Het is naar ons inzicht ook efficiënter niet te veel verschillende kwaliteitsinstrumenten (én SPECTRUM, én MUSAVE én ...) naast elkaar te gebruiken, maar te gaan voor een kwaliteitsinstrument dat alles omvat, zodat iedereen in de collectiebeherende sector via dezelfde methodes kan werken. Wel zal er oog moeten zijn voor de eigenheid van de drie sectoren. De publieksgerichte functie van musea, archieven en erfgoedbibliotheken bijvoorbeeld manifesteert zich immers helemaal anders.

Naast het Finse model zouden ook het kwaliteitsmodel van de Vlaamse sociaal-culturele sector, Kwalidroom, en het zelfevaluatie-instrument Kwaliscoop gebruikt kunnen worden in de erfgoedsector. De dertien elementen die aan het model en instrument gekoppeld zijn, zijn immers evengoed toepasbaar op de erfgoedsector (1. Beleid en strategie, 2. Bestuur en beheer, 3. Directie en staf, 4. Klantgericht aanbod, 5. Maatschappijgericht aanbod, 6. Samenwerking met anderen, 7. Professionele en vrijwillige medewerkers, 8. Deskundigheidsbevordering, 9. Financieel beheer, 10. Beheer van middelen, 11. De organisatie van werk, 12. Doorlichting en evaluatie, 13. Eindresultaten.). Wel komen de zo specifieke basisfuncties van de collectiebeherende instellingen niet aan bod. Voor een erfgoedkwaliteitsinstrument moeten deze vier aspecten toegevoegd worden, zodat ook naar deze aspecten gepeild kan worden.

Een derde voorstel komt voort uit de resultaten van een collectieve bevraging van de collectiebeherende sector. Hoewel de responsgraad laag was, kunnen we toch een paar bevindingen meegeven. Uit de vier focusgroepen (voor musea, museumconsulenten, archieven en erfgoedbibliotheken) blijkt dat zowel bij de aanwezige respondenten van de museumsector als bij die van de archief- en de erfgoedbibliotheeksector er geen draagvlak is om op korte termijn een kwaliteitsmonitor te ontwikkelen die verder gaat dan het af en toe meten van de publieksevenredigheid. Daarom gingen we hier wel dieper in op hoe een publieksmonitor of een monitor dienstverlening er zou kunnen uitzien voor de collectiebeherende sector. De resultaten die we hieronder toelichten, geven ons een inzicht in hoe de collectiebeherende sector in Vlaanderen denkt over kwaliteitszorg.

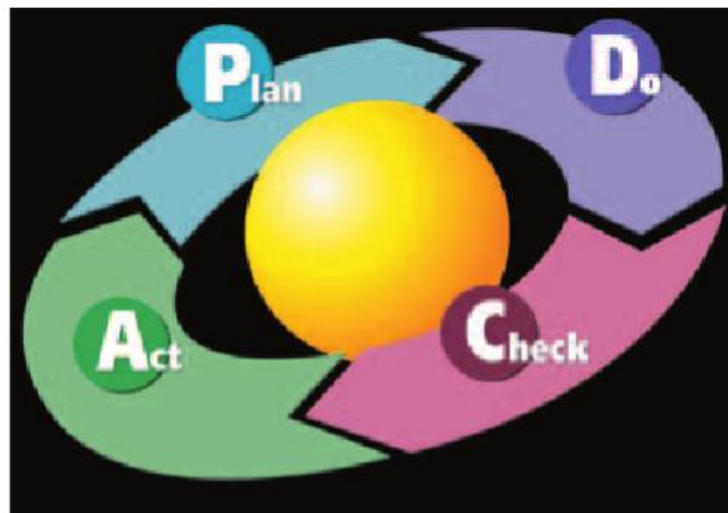

ENKELE RESULTATEN VAN DE BEVRAGING UITGELICHT

Het matig enthousiasme voor deelname aan de focusgroepen en de resultaten van de bevraging geven wel een *indicatie* van hoe weinig de sector overtuigd is van het belang en het nut van een integrale kwaliteitsmonitor. Zo gaf men aan dat het kwaliteitslabel al een evaluatie-instrument is, terwijl we net willen wijzen op het verschil tussen minimumnormen die een basisniveau aangeven en een kwaliteitsvolle werking van alle processen in termen van uitmuntendheid (zoals veel kwaliteitsmodellen (gebaseerd op EFQM) en –instrumenten nastreven). Ook worden zelfevaluaties vaak gezien als externe controle-instrumenten die de organisatie subsidies zal ontnemen. Terwijl het juist een nuttig hulpmiddel kan zijn om de sterke en zwakte punten van de organisatie naar boven te brengen. Het denken

in termen van kwaliteitszorg (de terminologie, de toepassingen) en de processen die daarmee gepaard gaan, is blijkbaar nog geen gemeengoed in de collectiebeherende erfgoedsector. Drie oorzaken kunnen deze terughoudendheid verklaren. Beleidsplanning is een redelijk recent ingevoerde praktijk. Het managementdenken dat hiermee gepaard gaat, is nog niet echt doorgedrongen. Tevens krijgen erfgoedwerkers in hun opleiding (als historicus, kunstwetenschapper, archeoloog, archivaris ...) vaak geen managementvaardigheden mee. De meesten zijn dus niet vertrouwd met principes van kwaliteitszorg of andere. Het is bovendien een bekend fenomeen dat voorstellen tot verandering en/of vernieuwing vaak op defensieve reacties stuiten. Het verandermanagement kan echter een uitweg bieden om hiermee om te gaan. Geleidelijk aan kan

PDCA

het belang van kwaliteitszorg dan geduid worden.

Een ander aspect waardoor blijkt dat de inhoud van het begrip 'kwaliteitsmonitoring' nog niet ingeburgerd is, is het feit dat nog al te vaak een publiekstevredenheidssurvey gezien wordt als het enige middel om kwaliteit te meten, hoewel het slechts één onderdeel is van een brede kwaliteitsmonitor.

Tevens geven de collectieve bevragingen aan dat de dynamiek en bereidheid om na te denken over kwaliteitsverbetering groter is bij de respondenten van de archief- en erfgoedbibliotheekfocusgroep dan bij de respondenten van de museumsector. Dit is wel opmerkelijk als we zien dat in het buitenland vooral diverse kwaliteitsmonitors in de museumsector voorhanden zijn. De eerste twee sectoren gaven zelfs aan vragende partij te zijn voor een monitor dienstverlening. Drie van de dertien onderzochte instrumenten bieden hiervoor soelaas. De kwaliteitsmonitor archieven, libQUAL+® en *Archival Metrics* zijn mooie voorbeelden voor een Vlaamse monitor dienstverlening voor archieven en bibliotheken. Hoewel de respondenten van de museumsector erg terughoudend waren tegenover de invoering van een monitor dienstverlening voor hun sector (o.a. door de grote verscheidenheid, de grootte van instellingen ...), vroegen we hen toch naar de manier waarop zo'n monitor zou kunnen werken.

Een monitor dienstverlening zou centraal gestuurd moeten worden, volgens de respondenten van de vier focusgroepen. Dat wil zeggen dat de coördinatie en de verwerking van de resultaten ervan uitbesteed moeten worden aan een overheidsinstelling of een onderzoeksbedrijf. Dit zou kunnen betekenen dat de sector ook zal moeten investeren in de ontwikkeling van dat instrument en in de verwerking van de resultaten. De respondenten van de archieven hebben laten weten bereid te zijn om te investeren in een centrale monitor dienstverlening; bij de erfgoedbibliotheek moet dit nog worden afgetoetst. De musea gaven echter te kennen niet te willen investeren, noch in een centraal gestuurd instrument, noch in een eigen *tool*. Voor de respondenten van de archiefsector is een centraal gestuurde monitor ook wenselijk, doordat dan *gebenchmark* kan worden binnen hun sector. *Benchmarking* bij erfgoedbibliotheek en musea onderling kon op geen bijval rekenen. De grote interne verscheidenheid binnen de twee sectoren werd als reden aangehaald. Daarnaast bleek dat de respondenten van de twee museumfocusgroepen ook niet bereid waren om mee rond de tafel te zitten om een monitor uit te werken. Een sensibilisering van de sector over kwaliteitszorg lijkt ons dan ook nodig. We kunnen besluiten dat een monitor dienstverlening kan ontwikkeld worden voor archieven en erfgoedbibliotheek samen, aangezien het tijdstip van de meting overeenkomt (best in de maanden maart, april en mei), ze het eens zijn over de frequentie van de meting (om de 3 à 4 jaar), er

eensgezindheid is over de centrale sturing en verwerking, ze bereid zijn te investeren in de ontwikkeling ervan en hun sector ervoor te sensibiliseren. Bovendien hebben beide sectoren een gelijkaardige werking op het vlak van ontsluiting en publiekswerking van hun erfgoed (tonen), de wetenschappelijke functie (onderzoeken) en het behoud en beheer. Dit in tegenstelling tot de werking van musea, die vooral op het vlak van publiekswerking heel anders is. Archieven en erfgoedbibliotheek ontsluiten bijvoorbeeld digitaal, terwijl museumstukken eerder fysiek tentoongesteld worden. Dit is een hele andere manier van werken en beheersen. Een afzonderlijke monitor voor de museumsector is dus aangewezen.

CONCLUSIE

In deze bijdrage hebben we stilgestaan bij kwaliteitszorg en kwaliteitsdenken in de collectiebeherende erfgoedsector in Vlaanderen en daarbuiten. We denken dat er goede redenen zijn om in Vlaanderen meer in te zetten op integrale kwaliteitszorg. Op langere termijn lijkt het ons aangewezen om, naast erkenningsvoorwaarden, gebruik te maken van een systeem van integrale kwaliteitszorg, zodat effectief en efficiënt kan worden gewerkt aan de continue kwaliteitsverbetering van de organisaties. De Vlaamse collectiebeherende erfgoedsector dient haar ambities af te stemmen op de internationale kwaliteitsstandaarden, wil ze kunnen blijven meespelen.

Hiertoe dienen een aantal concrete maatregelen genomen te worden. De belangrijkste zijn volgens ons een heldere handleiding voor het kwaliteitslabel, waarbij voor elke voorwaarde precies wordt geduid wat de norm is en hoe de organisatie aan de voorwaarden kan voldoen. In de voorwaarden zou ook meer gepeild moeten worden naar de evaluatie van de werking en de plannen voor verbeteracties. Hoe meer duidelijkheid, hoe beter de doelstellingen nagestreefd kunnen worden. Een voorbeeld kan genomen worden aan het Britse erkenningsstelsel.

Tevens is een goed zelfevaluatie-instrument nodig. Organisaties kunnen bepaalde delen van hun werking toetsen aan diverse niveaus die gradueel zijn opgevat (basis, beter, best). Op die manier kan de kwaliteitsverbetering gefaseerd worden en kunnen de organisaties zelf bepalen waar eerst op ingezet wordt. Met dergelijke *tool* kunnen kwaliteitsmanagement en integrale kwaliteitszorg een stille introductie maken in de

sector. De Britse zelfevaluatie voor archieven en *Benchmarks in Collections Care* kan hiervoor een inspiratiebron zijn.

Het lijkt ons ook noodzakelijk om van een publieksonderzoek een standaardnorm te maken. Zo kan men de eigen dienstverlening continu evalueren en zo kan er ook op de internationale standaard worden ingespeeld. Een regelmatige publieksbevraging kan tevens als basis dienen voor het opstellen van een monitor dienstverlening (vooral een stimulans voor musea) en een kwaliteitsmonitor op de langere termijn, naar het voorbeeld van de andere sectoren en het buitenland.

Daarnaast raden we ook aan de naam 'kwaliteitslabel' (opnieuw) te veranderen in 'erkenningslabel' zodat de internationale trend gevolgd wordt en de vlag weer de lading dekt.

Tot slot zouden vormingstrajecten over kwaliteitszorg en kwaliteitsmanagement inspirerend kunnen werken. Op die manier wordt ingespeeld op de nood aan sensibilisering en bewust-

making van het belang en het nut van de toepassing van kwaliteitszorg voor de organisaties zelf, het is immers geen controle-middel van de overheid.

Met deze bijdrage willen we de aandacht vestigen op het belang van integrale kwaliteitszorg en kwaliteitsmanagement voor de cultureel-erfgoedsector. Kwaliteit komt er immers niet vanzelf. Het vergt een continue aandacht en inzet van alle betrokkenen in een organisatie en het vraagt planmatige en systematische werkmethodes. Streven naar kwaliteitsverbetering voor de hele werking van de organisatie, vergt een attitudeverandering die niet vanzelfsprekend is en allicht tijd nodig heeft. Pas als het beleid en de sector overtuigd zijn van het belang van integrale kwaliteitszorg, waarbij wordt gekozen voor een systematische aanpak van kwaliteitsverbetering en professionalisering, kan het ook leiden tot echte verandering.

- 1 Laila De Bruyne is Master in de geschiedenis en studeerde in 2010 af als master in het Cultuurmanagement op het onderwerp "Kwaliteitsmonitoring voor collectiebeherende cultureel-erfgoedorganisaties in Vlaanderen. Een stand van zaken in internationaal perspectief." Zij werkt nu als congresorganisator en onderzoeker aan de Universiteit Antwerpen.
- 2 Prof.dr. Annick Schramme is doctor in de geschiedenis en gespecialiseerd in het naoorlogse cultuurbeleid van Vlaanderen, de culturele samenwerking tussen Vlaanderen en Nederland, en het internationale cultuurbeleid. Zij is academisch coördinator van de opleiding Cultuurmanagement (TEW) aan de Universiteit Antwerpen en aan AMS en doceert binnen deze opleiding onder meer de vakken 'Hedendaagse cultuursector' en 'Internationale dimensies van kunst en cultuur'. Sinds 2004 is zij adviseur van de schepen voor Cultuur en Toerisme van de stad Antwerpen.
- 3 L. DE BRUYNE, *Kwaliteitsmonitoring voor collectiebeherende cultureel-erfgoedorganisaties in Vlaanderen. Een stand van zaken in internationaal perspectief*. Antwerpen, Universiteit Antwerpen (ongepubliceerde masterscriptie), 2010, p. 209.
- 4 ISO wordt gebruikt in de profitsector en is een systeem dat basiskwaliteit erkent. Balanced Scorecard is een managementinstrument waarbij de missie en strategie van een organisatie omgezet worden in concrete meetbare indicatoren. EFQM en zijn varianten (INK: voor Nederlandse bedrijven, CAF: voor openbare diensten/publieke sector, PROZA: voor onderwijssector, TRIS: voor bibliotheken o.a., PQASSO: voor organisaties die met vrijwilligers werken, Kwalidroom en Kwaliscoop: voor sociaal-culturele sector) zijn excellente modellen waarbij niet de minimumvereisten de norm zijn maar wel de uitmuntendheid van het proces.
- 5 A. CAALS, *Zelfkennis ... het begin van wijsheid*, Brussel, Kwasimodo, 2003, p. 5.
- 6 A. CAALS, *Zelfkennis ... het begin van wijsheid*, Brussel, Kwasimodo, 2003, p. 6.
- 7 M. HUPKO, *Verklarende woordenlijst kwaliteitszorg. Gebruik van IKZ-terminologie in het sociaal-cultureel werk*. Brussel, Kwasimodo vzw, 2001, p. 56.
- 8 J. ALBRECHTS & A. DEWAELE, *Kwaliteitszorg in cultuur*. Brussel, Politeia, 2003-2009, p. 1.1/27.
- 9 ALBRECHTS & DEWAELE, *Kwaliteitszorg in cultuur*, p. 1.1/28.
- 10 Ibidem.
- 11 ALBRECHTS & DEWAELE, *Kwaliteitszorg in cultuur*, p. 1.1/26.
- 12 AGENTSCHAP KUNSTEN & ERFGOED, 'Handleiding bij het Cultureel-erfgoeddecreet. Het kwaliteitslabel', op: www.kunstenenerfgoed.be/ake/view/nl/1579617-Handleiding+Cultureel-erfgoeddecreet.html (bezocht op 30 april 2011).
- 13 AGENTSCHAP KUNSTEN & ERFGOED, 'Memorie van toelichting', op: www.kunstenenerfgoed.be/ake/view/nl/1386563-Memorie+van+toelichting.html (bezocht op 30 april 2011).
- 14 AGENTSCHAP KUNSTEN & ERFGOED, 'Handleiding bij het Cultureel-erfgoeddecreet. Het kwaliteitslabel', op: www.kunstenenerfgoed.be/ake/view/nl/1579617-Handleiding+Cultureel-erfgoeddecreet.html (bezocht op 30 april 2011).
- 15 W. ELIAS, D. VERTE, A. VAN LIEUVY & E. VAN MOER, *Criteria herbekeken! Onderzoek naar de mogelijkheid tot standaardisering en objectivering van de criteria voor erkenning en indeling van erkende musea*. Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 2002, 176 p.
- 16 HUPKO, *Verklarende woordenlijst voor kwaliteitszorg*, p. 134.
- 17 M. SANI, 'Registration and accreditation as ways of raising quality in museums. An European Overview', in: M. NEGRI, F. NICCOLUCCI & M. SANI (eds.), *Quality in museums*. Budapest, Archaeologia/EPOCH, 2009, p. 53.
- 18 SANI, 'Registration and accreditation as ways of raising quality in museums', p. 54.

Verweesde werken

→ Naar een Europese oplossing?

Digitale ontsluitingsprojecten botsen vaak op verweesde werken en de juridische onzekerheid hieraan gekoppeld. Heel recent besloot de Europese Commissie om initiatieven te nemen om de ontsluiting van verweesde werken mogelijk te maken. In dit artikel zal worden nagegaan of deze initiatieven wel beantwoorden aan de noden van erfgoedinstellingen en of bijsturing noodzakelijk is. De auteur werkt in dit artikel voort op de conclusies van een uitgebreid advies² over de thematiek van verweesde werken dat hij op vraag van FARO heeft opgesteld. Deze thematiek is een van de thema's waarrond het recent opgerichte 'Samenwerkingsverband Auteursrecht en Samenleving' wenst te ageren (zie kadertekst).

VERWEESDE WERKEN: WAT ZIJN ZE EN WAT IS HET PROBLEEM?

Verweesde werken zijn een belangrijk deel van ons cultureel erfgoed, waar iedereen toegang toe zou moeten hebben. Een verweesd werk (of *orphan work*) is immers een (mogelijks) door het auteursrecht beschermd werk, maar waarvan de auteursrechtelijke niet kan worden geïdentificeerd en/of gelokaliseerd door iemand die van dit werk gebruik wil maken en hiervoor de vereiste toestemming zoekt. Aangezien de Berner Conventie³ verbiedt dat het auteursrecht gelinkt wordt aan registratieformaliteiten, zijn er geen databanken voorhanden met de coördinaten van de auteursrechtelijken. Dit is een opmerkelijk verschil met andere intellectuele rechten, zoals merken en octrooien, die allemaal geregistreerd worden.

Voorheen archieven, musea en (erfgoed)bibliotheken kampen in het kader van digitalisering met de problematiek van de verweesde werken. Deze instellingen beschikken over een schat aan wetenschappelijk en cultureel materiaal in hun collecties, waaronder boeken, kranten, kaarten, foto's, audiovisuele bronnen, enzovoort, waarvan een groot deel verweesd is. Voor grootschalige digitaliseringprojecten is het klaren van auteursrechten essentieel. Digitalisering veronderstelt immers een reproductie waarvoor de toestemming van de auteursrechtelijken is vereist. Een bijkomende toestemming is bovendien noodzakelijk om het gedigitaliseerde materiaal aan het publiek mee te delen of ter beschikking te stellen. In het geval van verweesde werken is het klaren van rechten een quasi onhaalbare opdracht, zodat culturele en erfgoedinstellingen herhaaldelijk om wetgevende of praktische oplossingen verzocht hebben. Hierbij mag niet worden vergeten dat deze digitaliseringprojecten vaak op vraag van de overheid worden

opgestart. Zo wordt vanuit het standpunt van de beleidsmakers het digitaliseren en verspreiden van materiaal geacht een positieve impact te hebben op de Europese economie, en wordt een verhoogde toegang tot auteurswerken geacht culturele diversiteit te promoten.⁴

www.arrow-net.eu

Website ARROW-project: Accessible Registries of Rights Information and Orphan Works

DE EUROPESE UNIE EN DE KRONIEK VAN EEN LANGZAAM BELEIDSPROCES

Gelet op de aandacht die verweesde werken de voorbije jaren meer en meer gekregen hebben, is het niet verrassend dat deze problematiek werd aangekaart bij de Europese Commissie. Belangrijke deelgebieden van het auteursrecht werden immers reeds door Europese richtlijnen geharmoniseerd. Op het einde van 2005 gaf de Europese Commissie aan het Instituut voor Informatierecht (IVIIR) van de Universiteit Amsterdam de opdracht om de omvang van het verweesde werken probleem te onderzoeken en na te gaan of de Europese Unie regelgevend diende op te treden.⁵ Bovendien richtte de Europese Unie een *High Level Expert Group on European Digital Libraries*⁶ op, waaronder een *Copyright Subgroup*, bestaande uit diverse belanghebbenden, die belast werd met de taak om oplossingen aan te rijken voor een aantal auteursrechtelijke probleem-punten, waaronder die van de verweesde werken. Deze acties passen allemaal in het kader van het initiatief 'i2010: Digitale bibliotheken'.⁷ De IViR-studie kwam tot de conclusie dat het probleem van de verweesde werken reëel en significant was,

maar dat het best aan de lidstaten werd overgelaten om deze problematiek individueel aan te pakken, aangezien geen significante impact op de interne markt kon worden aangetoond (wat een bevoegdheidsvereiste is voor Europees regelgevend optreden). Op basis van de bevindingen van de IVIR-studie vaardigde de Europese Commissie op 24 augustus 2006 een aanbeveling uit die er bij de lidstaten op aandrong om mechanismen te creëren om het gebruik van verweesde werken mogelijk te maken.⁸ Gelet ook op potentiële problemen aangaande grensoverschrijdende licentiëring van beschermde werken, gaf de Europese Commissie de individuele lidstaten de sterke aanbeveling om gemeenschappelijke of compatibele oplossingen te vinden. Tussen 2006 en 2008 werd in de Europese lidstaten evenwel slechts weinig vooruitgang geboekt.⁹ Heel wat studies dienaangaande zagen het licht.¹⁰ Enkel in Hongarije werd een allesomvattende regelgeving voor verweesde werken uitgevaardigd.

Gefrustreerd door dit gebrek aan vooruitgang door de individuele lidstaten, zocht de Europese Commissie haar toevlucht tot een aantal nieuwe maatregelen. Als onderdeel van haar *eContentplus*-programma in 2007 keurde ze een budget goed voor ARROW (*Accessible Registries of Rights Information and Orphan Works towards Europeana*).¹¹ ARROW is een project van een consortium van nationale bibliotheken, uitgevers en beheersvennootschappen. Het werd opgericht om gemeenschappelijke wegen te vinden om de rechtsstatus van mogelijk verweesde of uitgeputte werken op te helderen, en om informatie die de verschillende partners bezaten onderling te delen.

Het volgende jaar, in 2008, publiceerde de Commissie haar Groenboek *Auteursrecht in de kenniseconomie* met als doel een debat te bevorderen "over de manier waarop kennis voor onderzoek, wetenschap en onderwijs optimaal kan worden verspreid in de e-omgeving".¹² In dit document stelde de Commissie belanghebbende partijen en het algemene publiek onder meer de vraag of het uitvaardigen van Europese regelgeving m.b.t. verweesde werken noodzakelijk is en hoe potentiële grensoverschrijdende pijnpunten die bij het verweesde werken probleem opduiken, kunnen aangepakt worden. De Commissie gaf aan dat het sterk in overweging nam om zelf een regelgevend initiatief te nemen, zowel wegens gebrek aan actie op nationaal niveau als omwille van mogelijk grensoverschrijdende problemen. Hetzelfde jaar publiceerde de *High Level Expert Group on Digital Libraries* zijn *Final Report on Digital Preservation, Orphan Works, and Out-of-print-Works*.¹³ Dit rapport bracht een aantal oplossingen naar voren, zijnde (i) het opstellen van sectorspecifieke zoekcriteria voor diligente zoektochten, (ii) het oprichten van organen voor het klaren van rechten, en (iii) de creatie van databanken voor verweesde werken. Aanvullend sommeerde de Commissie de diverse belanghebbenden om een *Memorandum of Understanding on*

Diligent Search Guidelines te ondertekenen.¹⁴ Op 10 januari 2011 tot slot publiceerde het zogenaamde Comité des sages haar rapport over het onderzoek naar de digitalisering van cultureel erfgoed, getiteld *The New Renaissance*.¹⁵ Specifiek wat verweesde werken betreft wijst het Comité erop dat er zo snel mogelijk Europese regelgeving moet uitgevaardigd worden die een oplossing aanreikt voor alle sectoren. Bovendien dient volgens het Comité de Berner Conventie te worden aangepast zodat een verplicht registratiesysteem voor auteurswerken en/of -rechtshouders kan worden ingevoerd om in de toekomst verweesde werken te vermijden.

http://ec.europa.eu/internal_market/copyright/copyright-info/copyright-info_en.htm
 Website Europese Commissie – DG Internal Market & Services – Copyright

DE EUROPESE ONTWERPRICHTLIJN

Uiteindelijk besloot de Europese Commissie tot regelgevend optreden over te gaan. Op 24 mei 2011 werd een ontwerp van *Directive of the European Parliament and of the Council on certain permitted uses of orphan works* gepubliceerd¹⁶. De ontwerprichtlijn is enkel van toepassing op werken uit de collecties van openbare bibliotheken, onderwijsinstellingen, musea, archieven, 'filmerfgoedinstellingen' en openbare omroeporganisaties. Bij openbare bibliotheken, onderwijsinstellingen, musea en archieven gaat het enkel om boeken, tijdschriften, kranten, magazines of andere geschriften; bij filmerfgoedinstellingen betreft het cinematografische en audiovisuele werken en bij openbare omroeporganisaties gaat het

om cinematografische, audio- en audiovisuele werken die door hen geproduceerd zijn vóór 31 december 2002.

Deze ontwerprijrichtlijn reikt dus geen oplossing aan voor bepaalde visuele werken zoals foto's, beeldhouwwerken, tekeningen, schilderijen, enzovoort. Bovendien kunnen enkel bovenvermelde instellingen van deze richtlijn genieten. Individuele gebruikers die verweesde werken wensen te hergebruiken, kunnen deze richtlijn dan ook niet aangrijpen. Tot slot is de ontwerprijrichtlijn ook enkel van toepassing op werken die voor het eerst werden gepubliceerd of uitgezonden in een EU-lidstaat. De lidstaten dienen op basis van deze ontwerprijrichtlijn de nodige wetgevende initiatieven te nemen zodat de bovengenoemde instellingen verweesde werken kunnen reproduceren en (online) beschikbaar stellen aan het publiek. Belangrijk is wel dat de instellingen de verweesde werken enkel mogen gebruiken voor hun taken van algemeen belang, zijnde preservatie, restauratie en het voorzien van toegang tot de verweesde werken van hun collecties voor culturele en educatieve doeleinden. De lidstaten mogen evenwel volgens de ontwerprijrichtlijn ook ander gebruik door deze instellingen toelaten, op voorwaarde dat een vergoedingsregeling wordt

voorzien voor dit gebruik indien de rechthebbende alsnog zou opduiken. De richtlijn volgt het subsidiariteitsprincipe. Alle lidstaten krijgen de vrijheid om hun eigen model te kiezen om het verweesde werken probleem aan te pakken. Belangrijk is dat de richtlijn het principe van wederzijdse erkenning invoert. Wanneer een werk, in het land van eerste publicatie, als verweesd wordt beschouwd, dan dienen de andere EU-lidstaten dit ook te erkennen. Tot slot dienen de lidstaten ook te voorzien in openbare databanken waarin de status van zoektochten naar verweesde werken is opgenomen.

KRIEKE OP DE EUROPESE ONTWERPRICHTLIJN

De grootste kritiek op deze richtlijn ligt in zijn definitie van een verweesd werk: "a work shall be considered an orphan work if a right holder in the work is not identified or, even if identified, is not located after a diligent search for the right holder has been carried out ..." (artikel 2), waarbij in artikel 3 de voorwaarden voor deze 'diligente' (d.w.z. redelijke) zoekopdracht worden vastgelegd en meer bepaald in Annex I als een minimum worden gespecificeerd. In deze Annex wordt vastgelegd dat deze zoekopdracht voor ieder afzonderlijk werk moet worden gevoerd. Voor boeken bijvoorbeeld moeten volgens deze Annex de volgende bronnen worden geraadpleegd:

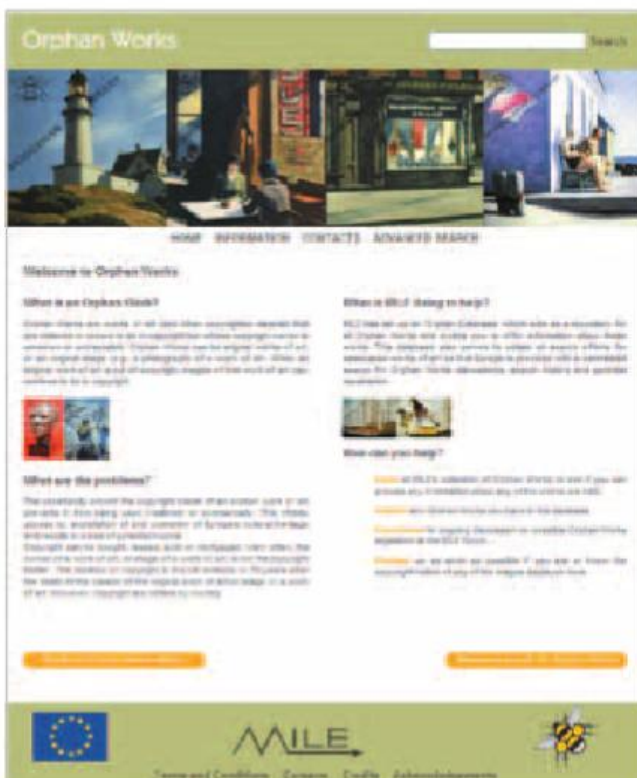
- Legal deposit
- Existing databases and registries, including ARROW (Accessible Registries of Rights Information and orphan Works) and WATCH (Writers, Artists and their Copyright Holders) and the ISBN (International Standard Book Number)
- The databases of the relevant collecting societies, in particular reproduction rights organisations.

Complexer wordt het wanneer in tekstmateriaal grafische objecten zoals foto's of illustraties verwerkt zijn. Aanvullend aan de bronnen die voor de tekstmaterialen moeten worden geraadpleegd, moeten voor de afbeeldingen nog de volgende bronnen worden gecontroleerd:

- The databases of the relevant collecting societies in particular for visual arts and including reproduction rights organizations
- The databases of pictures agencies where applicable.

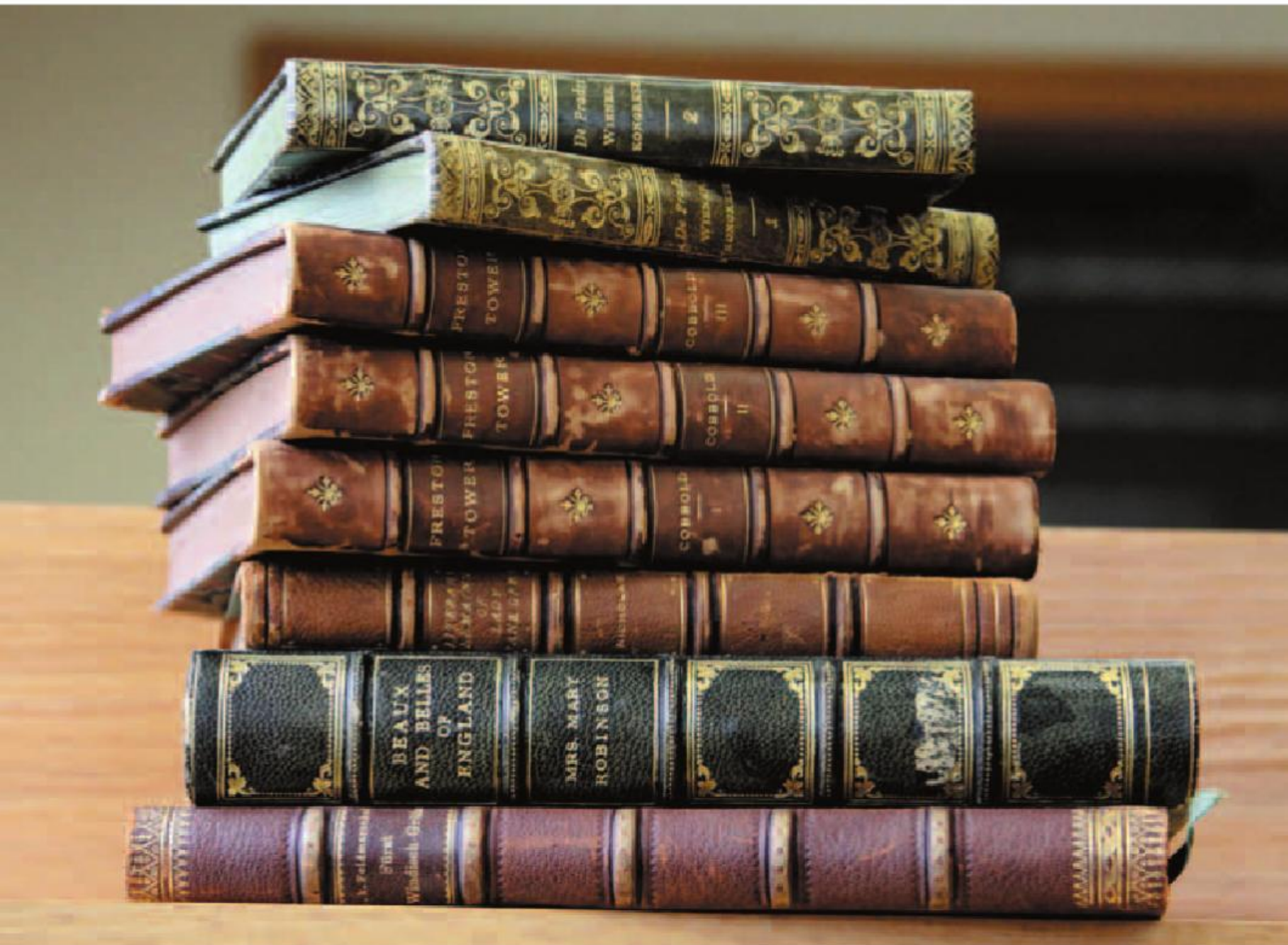
Voor audiovisuele werken ten slotte dienen de volgende bronnen te worden geraadpleegd:

- Legal deposit
- Databases of film heritage institutions and national libraries
- Databases with relevant standards and identifiers such as ISAN for audiovisual material
- The databases of the relevant collecting societies in particular for authors, performers, phonogram producers and audiovisual producers.

<http://orphanworks.ssl.co.uk>
Website Orphan Works (MILE-project): databank voor de registratie van verweesde werken

Elke erfgoedcollectie bevat een groot aantal verweerde werken.
Foto: Jack London

Indien deze richtlijn werkelijkheid wordt, dan stelt dat de betrokken erfgoedinstellingen voor grote problemen: in de praktijk zijn de zware criteria voor een diligente zoekopdracht immers praktisch onhaalbaar. De Commissie stelt nochtans zelf in haar eerste overweging voor een Europese regelgeving van verweerde werken de uitdaging van *mass digitisation* voorop: “Libraries, museums, archives, educational establishments, film heritage institutions and public service broadcasting organisations are engaged in large scale digitisation of their collections in order to create European Digital Libraries.” Het is natuurlijk de vraag hoe op een efficiënte manier massadigitalisering aan te pakken wanneer de vooropgestelde voorwaarden voor een

diligent search strikt moeten nageleefd worden. Indien erfgoedinstellingen op een leefbare wijze hun digitaliseringsprojecten willen verzoenen met de problematiek van de verweerde werken, dan staat het buiten kijf dat de komende maanden druk op het Europees parlement – dat deze richtlijn nog moet stemmen – moet worden gelegd om deze strenge voorwaarden voor een diligente zoekopdracht te verzachten. Gelet op het feit dat de voorliggende tekst nog steeds een ontwerp is, staat de deur voor amenderingen nog open. Bovendien dient eveneens bij de Europese Commissie te worden benadrukt dat ook voor foto's en andere visuele werken een oplossing vereist is.

IMPLEMENTATIE VAN DE RICHTLIJN IN BELGISCH RECHT

Nog belangrijker wordt bovendien de implementatie van de uiteindelijke richtlijntekst in Belgisch recht door een behandeling en stemming in het federale parlement. Er zal immers een nieuwe uitzondering in de Belgische Auteurswet moeten worden ingeschreven om het gebruik van verweesde werken in bepaalde gevallen toe te staan. Om gebruik te maken van verweesde werken voor doeleinden die de publieke dienstverlening van instellingen overstijgen en niet vallen onder een wettelijke uitzondering, zal moeten voorzien worden in een vergoedingsregeling voor de rechthebbenden. Deze vergoeding moet volgens de richtlijn in verhouding zijn tot het type van werk en gebruik. Bovendien kan een dergelijke vergoeding enkel worden gevorderd voor het gebruik van de voorbije vijf jaar. Twee scenario's zijn hiervoor mogelijk:

- een eerste scenario bestaat in een uitzondering waarin dergelijk gebruik wordt toegestaan, op voorwaarde dat de instelling een redelijke vergoeding (voor maximum vijf jaar terug in de tijd) betaalt voor dit gebruik aan de alsnog opduikende rechthebbende (het zogenaamde 'exceptiesysteem');
- een tweede scenario bestaat erin dat een instelling voor dergelijk gebruik een licentie kan vragen bij een door de overheid opgericht orgaan of aangeduide beheersvennootschap, die besluit welke vergoeding moet worden betaald (het zogenaamde 'licentiesysteem').

Het voordeel van het exceptiemodel is dat instellingen pas tot betaling zullen moeten overgaan wanneer zich een rechthebbende zou aanmelden (in de praktijk zal dit zich relatief zelden voordoen). Het is dus alvast een financieel voordeliger model voor de instellingen. In het licentiemodel zal daarentegen steeds op voorhand een vergoeding moeten worden betaald, ongeacht of een rechthebbende zich aanmeldt of niet. (De ontwerprichtlijn suggereert in dit geval wel dat de niet-opgeëiste vergoedingen zouden kunnen gebruikt worden om databanken met rechteninformatie te financieren, maar een verplichting is dit niet.) Het licentiemodel biedt wel meer financiële of rechtszekerheid, aangezien in het uitzonderingsmodel achteraf discussie kan ontstaan over wat een 'redelijke' vergoeding is, terwijl dit in het licentiemodel voorafgaandelijk door een door de overheid aangeduide instelling wordt bepaald.

BESLUIT

Het valt te betreuren dat het toepassingsgebied van de Europese ontwerprichtlijn beperkt is en er geen oplossing voor foto's en andere visuele werken is opgenomen. De criteria om aan een diligente zoektocht te voldoen, zijn bovendien weinig realistisch in het kader van grootschalige digitaliseringprojecten en zullen handenvol geld kosten. De Europese parlementsleden die zich binnenkort over dit ontwerp moeten buigen, dienen zich hier dan ook voldoende van bewust te zijn.

Het is dan ook noodzakelijk dat zij actief gesensibiliseerd worden door de vertegenwoordigers uit de gebruikerssector, die zeer alert dienen te zijn wanneer de finale richtlijn in Belgisch recht zal moeten worden omgezet. Het is te voorzien dat rechthebbenden en hun vertegenwoordigers (de beheersvennootschappen) zullen aansturen op een licentiesysteem bij gebruik van verweesde werken die niet vallen onder een wettelijke uitzondering, onder meer omwille van de evidente strategische voordelen. Een exceptiesysteem is voor de instellingen wellicht een betere keuze, onder meer omdat dit systeem minder administratieve en financiële lasten voor de instellingen meebrengt. Ook hier zullen acties ondernomen moeten worden om de federale parlementsleden te sensibiliseren voor de standpunten van de erfgoedinstellingen en de vertegenwoordigers uit de gebruikerssector.

Tot slot kan ook de Vlaamse overheid bijdragen aan een oplossing door een belangrijke faciliterende rol te spelen. Wanneer de vereiste van een diligente zoekopdracht in de regelgeving behouden blijft, dan dragen deze instellingen immers de zware last om per verweesd werk de nodige tijd en investeringen te steken in het voeren van een diligente zoekopdracht. In dit kader zou het dan ook wenselijk zijn dat vanuit de Vlaamse overheid ondersteuning kan worden geboden om deze zoekopdrachten te vergemakkelijken. De Vlaamse overheid kan bijvoorbeeld meewerken aan de opbouw van databanken waarin de status van verweesde werken is opgenomen, zoals de Europese ontwerprichtlijn overigens oplegt. In die zin kan ook vermeden worden dat instellingen los van elkaar dezelfde zoekopdracht zouden ondernemen en er dus dubbel werk wordt verricht. De erfgoedsector heeft er dus alle belang bij dit debat te voeren met beleidsmakers en met de rechthebbenden en daarbij haar standpunten¹⁷ te verdedigen.

SAMENWERKINGSVERBAND AUTEURSRECHT EN SAMENLEVING GELANCEERD

Vijf Vlaamse organisaties uit cultuur, erfgoed, onderwijs en wetenschap hebben beslist om de handen in elkaar te slaan inzake auteursrechten. Samen zullen ze de positie versterken van instellingen die opkomen voor de gebruiker en voor het publieke domein als het gaat over auteursrechten. Hiertoe willen ze gezamenlijk de nodige deskundigheid opbouwen. De vijf organisaties zijn Bibnet, FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed, de Universiteit Gent, de Luisterpuntbibliotheek en de Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek, Archief en Documentatie vzw (VVBAD).

Het belang van auteursrechten neemt voortdurend toe in onze samenleving. Het auteursrecht is immers niet ontworpen voor een digitale omgeving. Voor klassieke cultuur- en informatieproducten zoals boeken, cd's en dvd's bestaan er duidelijke afspraken en zijn de rechten van de makers en de gebruikers in evenwicht. In een digitale omgeving gelden deze afspraken veel minder. Er ontstaan nieuwe zakelijke modellen die intensieve debatten, onderhandelingen en juridische procedures vergen. In deze debatten staan de gebruikers zwak. Onder gebruikers verstaan we dan zowel de eindgebruikers als de instellingen uit cultuur, erfgoed, onderwijs en wetenschap die een aanbod ter beschikking stellen van hun huidige en toekomstige gebruikers.

Het samenwerkingsverband heeft in Joris Deene, verbonden aan het advocatenbureau EVEREST, een expert gevonden die bereid is om samen expertise op te bouwen, om de partners

van het samenwerkingsverband te ondersteunen bij concrete cases en om samen het beleid te informeren over de noden en verzuchtingen van het publiek. Joris Deene heeft een uitstekende staat van dienst op het vlak van intellectuele rechten en deelt met de partners van het samenwerkingsverband de interesse voor de belangen van de gebruiker en voor het publieke domein. Van het samenwerkingsverband krijgt Joris Deene drie opdrachten:

- hij zal de partners juridisch ondersteunen bij concrete dossiers;
- hij zal de partners helpen om visie en deskundigheid te ontwikkelen op dit domein. Dat kan bijvoorbeeld via artikels, studiedagen of adviezen op maat;
- tot slot zal hij in naam van de partners deelnemen aan overleg met alle belangrijke actoren, bijvoorbeeld de verschillende overheden, tot op het Europese niveau.

De samenwerking is een open project. De betrokken partners willen sterker staan om zo beter te kunnen samenwerken met de andere actoren op het terrein van het auteursrecht: de auteurs of creatoren en de producenten. De samenwerking wil op korte termijn nieuwe partners aantrekken om de representativiteit van het samenwerkingsverband te versterken. De Universiteit Antwerpen, de Universiteit Hasselt en de Vrije Universiteit Brussel (VUB) hebben al belangstelling laten blijken. Het belang van de gebruiker en van het publieke domein blijft daarbij vooropstaan.

Contact: Joris Deene, p/a Bibnet, Priemstraat 51, 1000 Brussel, tel. 02 213 10 20, Joris@deene.be

1 Joris Deene is advocaat bij het kantoor EVEREST, en is verbonden aan het Samenwerkingsverband 'Auteursrecht en Samenleving'.

2 *Verweesde werken: een proeve voor een Belgische oplossing*. Brussel, FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed, februari 2011.

3 Zie: [http://nl.wikipedia.org/wiki/Conventie_van_Bern_\(1886\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Conventie_van_Bern_(1886)).

4 Commission Staff Working Document, Annex to the Communication from the Commission 'i2010: Digital Libraries', SEC (2005) 1194, Brussel, 30 september 2005. Zie: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=SEC:2005:1194:FIN:EN:HTML>.

5 Zie voor deze studie: B. HUGENHOLTZ e.a., *The recasting of copyright & related rights for the knowledge economy*, Universiteit van Amsterdam, november 2006, http://ec.europa.eu/internal_market/copyright/docs/studies/etd2005imd195recast_report_2006.pdf.

6 Voor meer informatie hierover, zie: http://ec.europa.eu/information_society/activities/digital_libraries/other_expert_groups/hleg/index_en.htm.

7 Mededeling van de Commissie aan het Europees Parlement, de Raad, het Europees Economisch en Sociaal Comité en het Comité van de regio's, 'i2010: Digitale Bibliotheken', COM (2005) 465 definitief, Brussel 30 september 2005, p.p. 6-7, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2005:0465:FIN:NL:PDF>.

8 Aanbeveling van de Commissie van 24 augustus 2006, PB L 236/28 van 31 augustus 2006, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32006H0585:NL:HTML>.

- 9 Voor een uitgebreid overzicht van de verschillende initiatieven op nationaal niveau, zie A. VETULANI, *The problem of orphan works in the EU: an overview of legislative solutions and main actions in this field*, Report prepared for the European Commission, DG information Society and Media; Unit E4: Digital Libraries and public sector information, februari 2008, 28–46, [http://ec.europa.eu/information_society/activities/digital_libraries/doc/reports_orphan/report_orphan_vetulani%20\(corrected%20version\)%20\(2\).pdf](http://ec.europa.eu/information_society/activities/digital_libraries/doc/reports_orphan/report_orphan_vetulani%20(corrected%20version)%20(2).pdf).
- 10 Zie in het Verenigd Koninkrijk: Gowers Review of Intellectual Property (december 2006), 72, www.hm-treasury.gov.uk/media/583/91/pbro6_gowers_report_755.pdf. In Frankrijk: Commission pour la relance de la politique culturelle (CRPC), *Livre blanc pour la relance de la politique culturelle*, 22 februari 2007, 70–74, www.crpc.free.fr/C.R.PC en Conseil Supérieur de la Propriété Littéraire et Artistique, Commission sur les oeuvres orphelines, Rapport, 19 maart 2008, 11–14, www.cspla.culture.gouv.fr/CONTENU/rapoeuvor08.pdf. In Nederland: M.H. ELFERINK & A. RINGNALDA, *Digitale ontsluiting van historische archieven en verweesde werken: een inventarisatie*. (Onderzoek in opdracht van het WODC (Ministerie van Justitie)). Utrecht, 14 juli 2008, zie: www.wodc.nl/onderzoeksdatabase/ontsluiting-historische-archieven-en-auteursrecht-hoe-beter.aspx?cp=44&cs=6796.
- 11 Project ARROW, zie: www.arrow-net.eu.
- 12 Groenboek *Auteursrecht in de kenniseconomie*, COM (2008) 466 definitief, Brussel 16 juli 2008, p.p. 10–12. Zie: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0466:FIN:NL:PDF>.
- 13 Copyright Subgroup of the HLEG on Digital Libraries, *Final Report on Digital Preservation, Orphan Works, and Out-of-print Works*, 4 juni 2008, zie: http://ec.europa.eu/information_society/activities/digital_libraries/doc/hleg/reports/copyright/copyright_subgroup_final_report_26508-clean71.pdf.
- 14 Dit memorandum is beschikbaar op: http://ec.europa.eu/information_society/activities/digital_libraries/doc/hleg/orphan/mou.pdf.
- 15 Zie: http://ec.europa.eu/information_society/activities/digital_libraries/doc/reflection_group/final-report-cd53.pdf.
- 16 Zie: http://ec.europa.eu/internal_market/copyright/docs/orphan-works/proposal_en.pdf.
- 17 We verwijzen hier ook naar de 'gebruikersgroep cultureel erfgoed en auteursrecht'. Deze gebruikersgroep ondersteunt de erfgoedsector op het vlak van het auteursrecht en probeert ook de belangen van de erfgoedsector te verdedigen. Ook rond verweesde werken bereidt zij een standpunt voor, in overleg met het samenwerkingsverband Auteursrecht en Samenleving. Elke erfgoedorganisatie kan lid worden van de gebruikersgroep. Voor meer info, zie: www.faronet.be/groepen/cultureel-erfgoed-en-auteursrecht, of neem contact op met jeroen.walterus@faronet.be.

Het beste van twee werelden

→ UGentMemorie, publieksgeschiedenis in academische context

Aan het begin van het academiejaar 2010-2011 lanceerde het Instituut voor Publieksgeschiedenis² www.UGentMemorie.be, het virtueel geheugen van de UGent en het platform van het gelijknamige publieksproject over de geschiedenissen, herinneringen én het erfgoed van de UGent. Te midden van het history vs heritage-debat³ lapt UGentMemorie het onverzoebare aan zijn laars en zet het Clio en Mnemosyne⁴ in hetzelfde kamp. Een situering van publieksgeschiedenis in een academische context.

UNIVERSITEITSGESCHIEDENIS EN JUBILEA

UGentMemorie is gegroeid in de schoot van het August Vermeylenjaar 2010-2011. In dit aflopende herdenkingsjaar herdenkt de UGent tachtig jaar vernederlandsing en de aanstelling van August Vermeylen, de eerste rector van de vernederlandsde universiteit. De Gentse universiteit sluit zich hiermee aan bij de lange traditie van universiteiten om naar aanleiding van een jubileum de eigen geschiedenis te onderzoeken en te herdenken.⁵ Zo resulteerden 19^e- en vroeg 20^e-eeuwse universiteitsjubilea in *libri memorialis*, gedenkboeken met de biografieën van het hooglerarencorps. In de tweede helft van de 20^e eeuw gaven universiteiten, maar ook faculteiten, inventariserende geschiedenissen uit met een focus op wetenschappelijke verwezenlijkingen en institutionele veranderingen. Deze vorm van geschiedschrijving paste bij de snel expanderende naoorlogse universiteiten en de hyperspecialisering van de wetenschappen. In de jaren 1980 ontdekten universiteiten public relations en gaven ze voor hun feestjaren de voorkeur aan salonboeken met mooie plaatjes die glorieuze hoogtepunten in de verf zetten. Sindsdien en ondanks de herinneringscomponent heeft universiteitsgeschiedenis zich geëmancipeerd tot een zelfstandige historische subdiscipline met een wetenschappelijke aanpak en een soevereine historische belangstelling. De eenzijdige institutionele en evententiële benadering heeft plaatsgemaakt voor een integrale geschiedschrijving van het academisch leven met aandacht voor wetenschappelijke, culturele, sociale en maatschappelijk-economische geschiedenis.⁶ UGentMemorie sluit zich bij deze nieuwe integrale geschiedschrijving aan en focust op de impact van stad, maatschappij en wetenschap op de universiteit en vice versa.

LIEUX DE MÉMOIRE

Voor de analyse van het verleden maakt UGentMemorie gebruik van het historiografische concept *lieu de mémoire*. Onder geheugenplaats wordt een (materiële of immateriële) plek verstaan die herinnerd wordt omwille van de geschiedenissen die het omvat en de emoties die ermee verweven zijn.⁷ Het is een concept geformuleerd door de Franse historicus Pierre Nora die erop wees dat de grens tussen geschiedenis en herinneringen in het huidige historische besef vervaagd is en dat een concept als *lieu de mémoire* de schijnbare tegenstellingen tussen beide kan overstijgen.⁸ In de publiekshistorische praktijk is een geheugenplaats een populair en dankbaar concept om de geschiedenis, context en betekenis van een locatie te analyseren én te verrijken met het belevenisgerichte karakter van erfgoed en herinneringen.

De herinneringsplaatsen van de UGent, die bestudeerd en beschreven werden door UGentMemorie, zijn plekken die de relatie tussen universiteit, stad en samenleving op scherp stellen. Stad en universiteit hebben gedeelde herinneringen, maar ook verschillende percepties over de publieke Plantentuin, de besloten Aula Academica, de uitbundige Overpoortstraat, enz. Door de geschiedenis van deze plekken bloot te leggen, wordt ook de relatie tussen stad en universiteit ontrafeld.

DIGITAL HISTORY⁹

Als centraal publicatieplatform voor het project koos het Instituut voor Publieksgeschiedenis resoluut voor een website. Het breekt zo met de academische conventie om onderzoeksresultaten te publiceren in artikels of boeken.

De aanwezigheid van professionele historici – en bij uitbreiding wetenschappers – op het internet beperkt zich voorlopig tot de reproductie van hun artikels via online databanken.¹⁰ Het niet-professionele publiek vindt nauwelijks de weg naar deze wetenschappelijke databanken waardoor nieuwe historische inzichten maar heel traag doorsijpelen. De Vlaamse cultuur- en erfgoedsector biedt evenmin veel online geschiedenis aan. De initiatieven rond beeld- en erfgoedbanken worden toegejuicht maar ze bieden op zich weinig historische context of analyse. Een virtuele tentoonstelling beperkt zich te vaak tot een inleiding op een collectie samengevoegde beelden uit de eigen verzameling.¹¹ Het gevaar dreigt dat deze erfgoedbanken een

Hoogleraren Julius Mac Leod en Caesar De Bruyker met studenten in de Gentse Plantentuin. Collectie Universiteitsarchief Gent

doel op zich worden in plaats van een instrument en een stimulus om de collectie en het verleden te onderzoeken en te analyseren. Ook Vlaamse projecten publieksgeschiedenis benutten het medium nog niet ten volle. Een website is daar in de eerste plaats een tijdelijk en mooi communicatieplatform waar een tipje van de sluier wordt gelicht. Historische inhoud ten gronde wordt er echter zelden aangeboden.¹²

De websites die de spelers binnen het historische veld afleveren zijn nuttig, maar gaan vaak voorbij aan een basisbehoefte van 'het' publiek naar geschiedenis en context. Historische informatie in digitale vorm, op maat van volwassenen, wordt internationaal in de eerste plaats aangeboden door een grote en zeer diverse groep van amateurhistorici – al dan niet via Wikipedia of achtergrondpagina's van belangengroepen. Ze hebben veel sneller dan professionele historici de stap gezet naar de virtuele wereld en zijn creatief in het aanwenden van nieuwe toepassingen. Ironisch genoeg is de meerderheid van deze sites wat betreft hun inhoudelijke interpretaties oubollig en bovendien maar al te vaak wars van historische kritiek.¹³ Behalve websites van amateurhistorici scoren ook websites voor scholieren en websites van allerlei reisinstanties en media zeer goed in de zoektocht naar geschiedenis. Vanuit de hoek van historici, erfgoedorganisaties en de publiekshistorische sector blijft het echter veel te stil.¹⁴

*De universitaire Plantentuin aan het Citadelpark
is een belangrijke lieu de mémoire van de UGent.
© UGent, Foto Pieter Morlion*

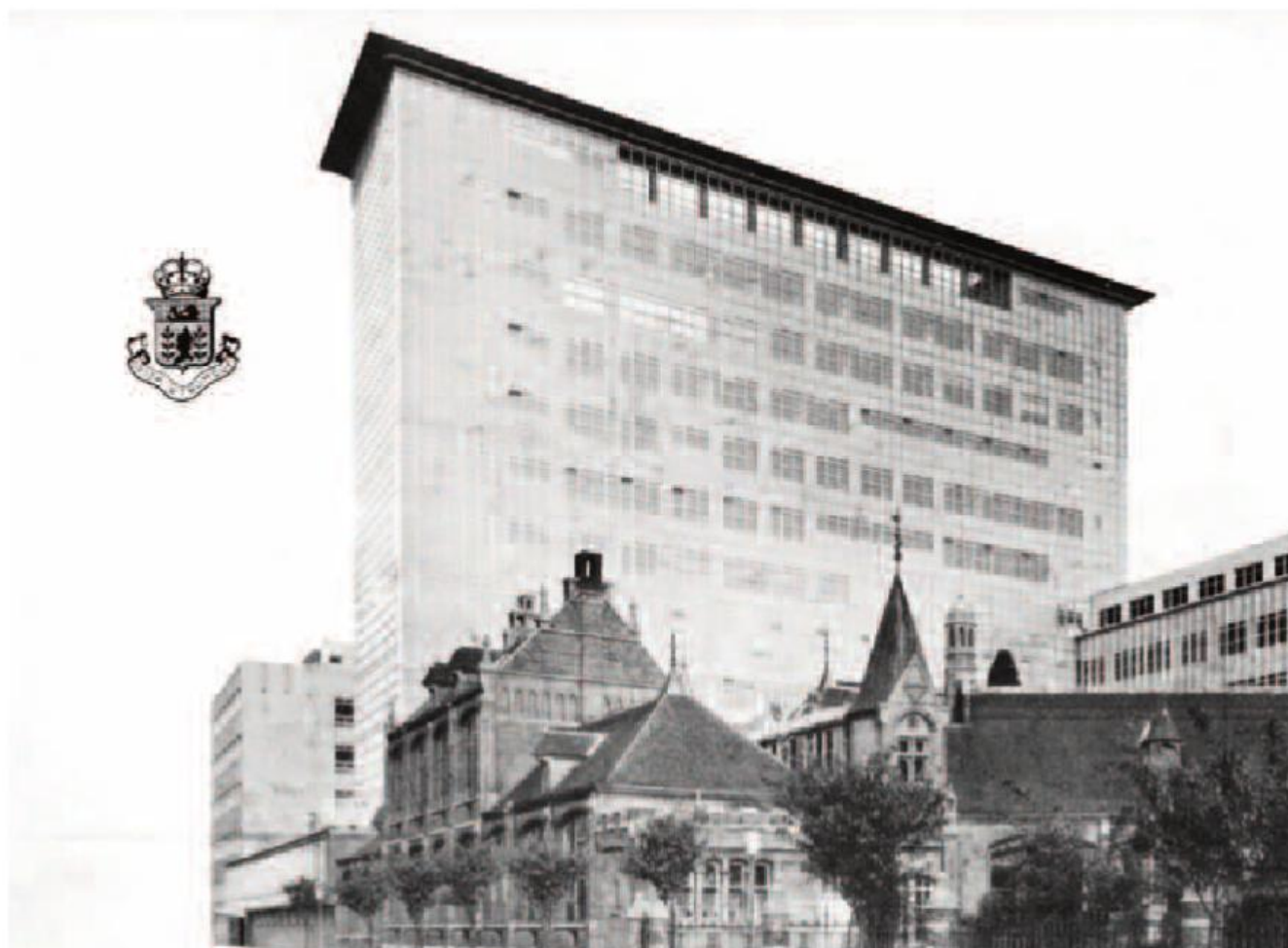
DE GESCHIEDENIS EN HET VIRTUEEL GEHEUGEN VAN DE UGENT

In plaats van de digitale vertaling van de historische informatie op het einde van de rit over te laten aan 'experts', nam UGent-Memorie de website als inhoudelijk uitgangspunt. Al gauw bleek dat de grootste meerwaarde van een website als publicatieplatform niet de capaciteit, flexibiliteit, toegankelijkheid, hypertextualiteit, interactie, noch de verzoening tussen erfgoed en geschiedenis was, maar wel de mogelijkheid om zeer uiteenlopende content – teksten, bronnen, beelden – steeds in context weer te geven. Het gebruik van het populaire, democratische en laagdrempelige format vroeg om geen enkel inhoudelijk compromis, integendeel: de permanente contextualisering verleent al de verschillende items juist betekenis.

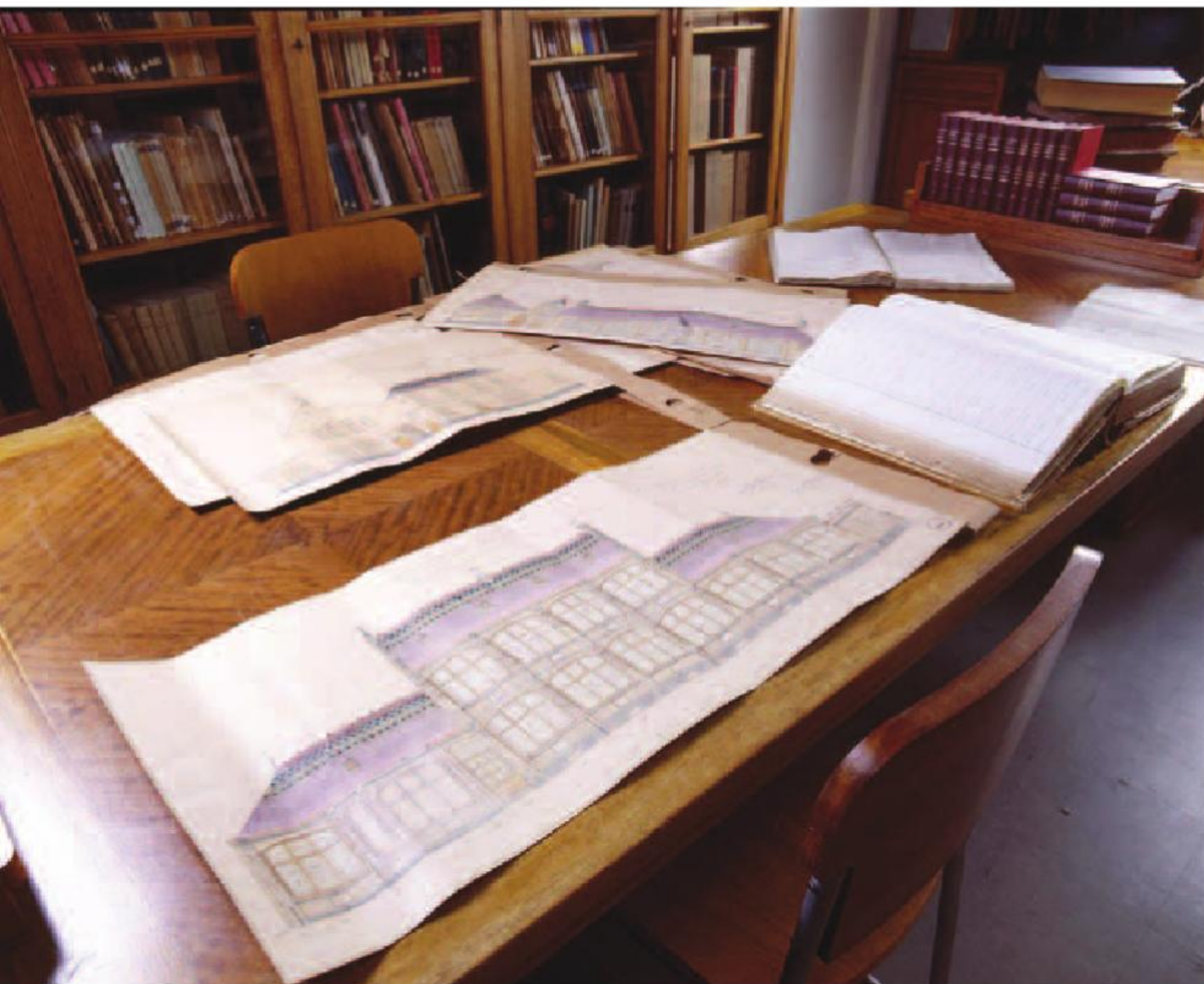
Het resultaat is een website waar het thema van UGent-Memorie – de impact van stad, maatschappij en wetenschap op de universiteit en vice versa – wordt ontrafeld aan de hand

van 'plaatsen', 'personen' en 'gebeurtenissen'. Verwante items worden aan elkaar gelinkt waardoor ze steeds in context worden geplaatst. Omdat de geschiedenis niet te herleiden is tot plaatsen, personen en gebeurtenissen, worden algemene en specifieke episodes en evoluties in de universiteitsgeschiedenis bijkomend belicht in artikels. Geregeld worden onderwerpen uitgediept in dossiers, die als virtuele tentoonstellingen worden opgevat. Een eerste dossier over August Vermeylen en de vernederlandsing van de universiteit verscheen in het kader van het August Vermeylenjaar 2010-2011; het tweede over vrouwelijke studenten aan de UGent verscheen op Vrouwendag op 8 maart; het derde was de virtuele adept van de tentoonstelling over de arbeidersbuurt op de Blandijnberg naar aanleiding van de jongste Erfgoeddag.¹⁵

*Het Botanisch Instituut voor de sloop
naast de nieuwbouw van campus Ledeganck.
Collectie Universiteitsarchief Gent*

De plannen van het voormalige Botanisch Instituut van architect Louis Cloquet worden bewaard in het Universiteitsarchief Gent Collectie Universiteitsarchief Gent, Foto Maurice Dorikens

Een bijzondere aanvulling op de geschiedenissen op www.UGentMemorie.be zijn de herinneringen: fragmenten uit memoires, dagboeken, interviews, getuigenissen, toespraken ... ze herinneren aan realiteiten en hechten zich aan plaatsen, mensen en gebeurtenissen. Deze historische en hedendaagse getuigenissen worden door UGentMemorie actief opgespoord in archieven en bibliotheken en verzameld via verschillende interviewprojecten. Bezoekers aan de website worden ook uitgenodigd zelf herinneringen achter te laten, maar de behoefte en bereidheid daartoe is voorlopig minimaal. De gepresenteerde geschiedenissen en herinneringen op de

website vormen een selectie uit een universitair geheugen dat in principe eindeloos is en voortdurend expandeert. Het herinneringsconcept vertaalt zich trouwens ook in de naam *UGent-Memorie*. Daarmee wordt niet enkel verwezen naar het geheugen van de UGent, maar wordt ook geappelleerd aan U(w) geheugen, U(w) Gent.

ACADEMISCH ERFGOED

Behalve geschiedenis en herinneringen krijgt ook het erfgoed van de UGent een prominente rol binnen UGentMemorie. Daar worden zowel het bouwkundig patrimonium, de historische

onderwijs- en onderzoekscollecties als het papieren en immateriële erfgoed onder begrepen. UGentMemorie benadert het academisch erfgoed van de UGent als product en getuige van het academisch bedrijf en deel van het academisch geheugen.¹⁶ Meer dan geschiedenis te illustreren, wordt het verleden er in omvat en wekt het verwondering en inzichten op. UGentMemorie kan voor de verkenning van het erfgoed van de UGent dankbaar gebruikmaken van allerlei digitaliseringsinitiatieven van haar erfgoedinstellingen: zowel het archief als de universiteitsbibliotheek zijn bezig met het digitaal ontsluiten van hun collectie.¹⁷ Ook de voorwerpen uit de academische collecties bieden – hoewel het nog even wachten is op een online ontsluiting – een rijke materiële aanvulling op het tekstuele bronnenmateriaal. Conform het inhoudelijke uitgangspunt beperkt het erfgoedzicht van UGentMemorie zich niet tot de UGent, maar verschijnt ook erfgoed van andere erfgoedinstellingen. Het project ambieert echter niet om zelf een databank te generen van het academisch erfgoed getoond op www.UGentMemorie.be.

PUBLIEKSGESCHIEDENIS

Het mag duidelijk zijn dat een digitaal platform tal van mogelijkheden biedt voor het verzamelen, presenteren, uitwisselen en valoriseren van geschiedenis en herinneringen. Wil het niet verstarren tot een onbekende vitrinekast, moet het echter worden omringd door een brede waaier aan activiteiten. Voor UGentMemorie is dat enerzijds het onderzoeks- en verzamelproces zelf: de teksten, beelden en getuigenissen komen tot stand dankzij de inbreng van vele studenten, onderzoekers, personeelsleden, Gentenaars en sympathisanten. Hun participatie vergroot bovendien het draagvlak voor universiteitsgeschiedenis en academisch erfgoed. Anderzijds treedt UGentMemorie via debatten, lezingen, voorstellingen en wandelingen met het academisch patrimonium dat het ontsluit naar buiten, actualiseert het de geschiedenis en bevraagt het de rol van de universiteit. Dat gebeurt ook in artikels en publicaties – de appreciatie voor een website impliceert immers niet dat het gedrukte woord miskend wordt. Een eerste publicatie¹⁸ in het kader van UGentMemorie verscheen bij het begin van het August Vermeylenjaar in oktober 2010 en diende het hele jaar door samen met de virtuele tentoonstelling als inhoudelijke ruggengraat voor de activiteiten. Een tweede UGentMemorieboek van de hand van historicus Ruben Mantels zal verschijnen in het voorjaar van 2012. *(U)Gent. Het stadsleven van een universiteit* wordt een rijk gedocumenteerd publieksboek over het stadsleven van de Gentse universiteit tot aan de Tweede Wereldoorlog. Het vertelt de stadsgeschiedenis vanuit het gezichtspunt van de universiteit, met aandacht voor de wisselende vormen en gedaanten waaronder professoren, studenten en Gentenaren elkaar ontmoeten en de wijze waarop het universitaire patrimonium de stedelijke ruimte heeft bepaald.

Beide boeken vormen een gedrukte pendant van de website en de publiekshistorische activiteiten.¹⁹

BESLUIT

UGentMemorie combineert het beste van twee werelden. Het profiteert duidelijk van de academische *setting* waarin het geworteld is: de concentratie aan kennis, de aanwezigheid van enthousiaste studenten en een geïnteresseerde academische gemeenschap zijn stimulerende factoren voor een publieksproject. De afstand die het project kan nemen van de verpletterende competitie tussen culturele instellingen om de aandacht van het publiek werkt bovendien ronduit bevrijdend.²⁰ Tegelijkertijd ontsnapt UGentMemorie door zijn functie in wetenschapscommunicatie aan de bikkelharde concurrentiestrijd in de academische wereld zelf. Belangrijker is misschien nog dat er ook inhoudelijk en methodologisch een organische co-existentie van twee werelden wordt vastgesteld. Geschiedenis en onderzoek enerzijds en geheugen, erfgoed en publieksactiviteiten anderzijds halen het beste in elkaar naar boven. Sterker nog: binnen een publiekshistorische context kunnen ze niet zonder elkaar.

- 1 Fien Danniau is historica en verbonden aan het Interuniversitair Instituut voor Publieksgeschiedenis.
- 2 Het Interuniversitair Instituut voor Publieksgeschiedenis (IPG) organiseert onderwijs, onderzoek en dienstverlening over alle vormen van omgang met geschiedenis in de samenleving in het heden en het verleden. (www.ipg.ugent.be). UGentMemorie is een van de projecten van het IPG en wordt gepromoot door prof. dr. Gita Deneckere (UGent).
- 3 Voor de laatste stand van zaken in Vlaanderen, zie het verslag van het debat over de verhouding tussen erfgoed en geschiedenis bij de lancering van E-land in Mechelen op www.faronet.be en de opiniestukken van Jan Bleyen, Nico Wouters en Marc Jacobs op respectievelijk 28, 29 en 30 april 2011 in *De Standaard*.
- 4 Clio is de muze van de geschiedenis, Mnemosyne is de godin van het geheugen en de moeder van de negen muzes.
- 5 Zie o.a. K. VAN BERKEL, *Academisch leven* (Amsterdam, 2009), P. DHONDT, 'Universiteitsgeschiedenis in België: meer dan een jubileumgeschiedenis?', in: *Mededelingenblad van de Belgische Vereniging voor Nieuwste Geschiedenis*, 24 (2002, 4), 5–12 en P. DHONDT (red.), *University jubilees and university history at the beginning of the 21st century*, (Leiden, verwacht 2012).
- 6 Voorwoord van J. TOLLEBEEK & L. NYS in hun boek *De Stad op de Berg. Een geschiedenis van de Leuvense universiteit sinds 1968* (Leuven, 2005).
- 7 P. NORA, 'Entre mémoire et histoire. La république des lieux', in: *Les lieux de mémoire et identités nationales. La République I* (Paris, 1984), i–xlii.
- 8 Over *lieux de mémoire*, geschiedenis en erfgoed: A. ARNDT, 'Lieux de mémoire. Erfgoed en geschiedenis', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 122 (2010, 4), pp. 538–549; P. DEN BOER, 'Geschiedenis, herinnering en lieux de mémoire', in: R. VAN LAARSE (red.), *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam, 2005), pp. 40–55. In 2005 en 2006 verscheen bij uitgeverij Bert Bakker een vierdelige boekenreeks *Plaatsen van herinnering*, geïnspireerd op de zevendelige reeks *Les Lieux de mémoire* (1984–1992) van Pierre Nora. In België verscheen in 2008 eveneens bij Bert Bakker en onder de redactie van J. TOLLEBEEK *België, een parcours van herinnering*. In Nederland is dit voorjaar het project 'X was hier gestart' (www.innl.nl/page/1677/nl) en ook de VPRO heeft er een website over: www.geschiedenis24.nl/plaats-van-herinnering.html.
- 9 *Digital History* verwijst als tak van de *Digital Humanities* naar het gebruik van digitale media en tools voor de historische praktijk, presentatie, analyse en het onderzoek. Een uitstekende inleiding op *Digital History*, de mogelijkheden en uitdagingen en de rol die professionele historici kunnen spelen is gepubliceerd door het Roy Rosenzweig Center for History and New Media: D.J. COHEN & R. ROSENZWEIG, *Digital History. A guide to gathering, preserving and presenting the past on the web*, (CHNM, 2005). Het boek is online te raadplegen: <http://chnm.gmu.edu/digitalhistory>.
- 10 Dat heeft natuurlijk ook te maken met het probleem dat het onderzoek van academische historici en bij uitbreiding academici enkel wordt gevaloriseerd als het gepubliceerd wordt in vaktijdschriften. Een overzicht van wetenschappelijke databanken per discipline is te vinden via de portals van de meeste universiteitsbibliotheken. Voor de UGent is dat: <http://search.ugent.be/meercat/x/databases?language=nl>. De meeste artikels die deze databanken aanbieden, kunnen niet gratis online worden gelezen.
- 11 Een voorbeeld van hoe context en collectie naast elkaar kunnen staan is www.jamesensor.eu van de Vlaamse Kunstcollectie.
- 12 Enkele voorbeelden die wel inspireren: www.gulaghhistory.org, www.inventingeurope.eu, www.iisg.nl/exhibitions en www.ushmm.org/museum/exhibit/online.
- 13 Treffend zijn de websites die als eerste de revue passeren in een zoektocht naar de geschiedenis van Belgisch-Congo: www.euromediarts.com/50%275/505_history_congo_1.php, www.nieuwsbronnen.com/tenbunderen/congo7.html en http://home.scarlet.be/beo74683/histoire_de_la_colonisation_belg.htm#8.
- 14 In Nederland en de Angelsaksische wereld zijn historische instellingen wel al aan een inhaalbeweging begonnen. De portal www.besthistorysites.net – een initiatief van een amateurhistoricus – bundelt meer dan 1.000 websites van allerlei publieke en private instanties over geschiedenis. Het CNMH nam het initiatief voor een gelijkaardige site: www.historymatters.gmu.edu.
- 15 Zie: www.UGentMemorie.be/dossiers.
- 16 In Vlaanderen start een interuniversitair project dat een begin maakt met het in kaart brengen van het academisch erfgoed. In Nederland werd deze oefening al gemaakt door de Stichting Academisch Erfgoed (www.academischerfgoed.nl). Internationaal zijn de academische collecties en musea verzameld in 'University Museums and Collections' (JMAC), een afdeling van ICOM. Zie: www.publicus.culture.hu-berlin.de/umac. De organisatie beschikt o.a. over een database met universiteitsmusea en -collecties wereldwijd. Zie: www.publicus.culture.hu-berlin.de/collections.
- 17 Zie: lib.ugent.be en www.ugent.be/archief.
- 18 R. MANTELS & H. VANDEVOORDE (VUB/UGent), *Maar wat een wespennest! August Vermeylen en de vernederlandsing van de Gentse universiteit*. Gent, Academia Press, 2010. Het boek is gratis te verkrijgen via memorie@ugent.be. De virtuele tentoonstelling is te bezoeken via www.ugentmemorie.be/dossiers/august-vermeylen-en-de-vernederlandsing.
- 19 Alle activiteiten in het kader van het August Vermeylenjaar en UGentMemorie zijn te bekijken via: www.ugentmemorie.be/afgelopen-activiteiten.
- 20 Nico Wouters legde met zijn opiniestuk n.a.v. Erfgoeddag 2011 de vinger op de wonde van de culturele en academische sector: N. WOUTERS, 'Erfgoedsector slachtoffer van eigen succes', in: *De Standaard*, 29/04/2011.

Archiefdiefstallen

→ Juridische opvolging

Het bedrieglijk wegnemen van andermans eigendom, of het nu gaat om archiefstukken of andere goederen, is een misdrijf dat algemeen bekend staat als diefstal. Nauw verwant daarmee is een ander misdrijf, heling, dat zich voordoet wanneer men kwaadwillig gestolen waar verhandelt. De heler koopt en verkoopt de gestolen goederen en ondersteunt zodoende de dief. Hij vormt zijn afzetmarkt en maakt aldus vaak de economische drijfveer voor de diefstal uit. Vandaar dat beide misdrijven, diefstal en heling, meestal in één adem worden genoemd.

Wie de term 'misdrijf' hoort, denkt doorgaans in de eerste plaats aan de tussenkomst van politiediensten, aan gerechtelijke vervolging en bestraffing. Dat is een logische reflex, omdat heel wat rechtsregels er inderdaad op zijn gericht door het opleggen van sancties laakbare gedragingen, zoals diefstal en heling, te voorkomen en desgevallend te bestraffen. De strafrechtelijke behandeling van deze misdrijven is ontegensprekelijk van groot belang voor de maatschappelijke orde. Zodoende wijzen we in de eerste plaats op het belang van de aangifte aan politiediensten van gevallen van archiefdiefstal. Op die manier kan immers de strafrechtelijke opvolging van het misdrijf worden verzekerd, wat uiteindelijk moet resulteren in de bestraffing van de dader(s) en eventuele medeplichtigen.

Hoewel de maatschappij doorgaans in de eerste plaats denkt aan de bestraffing van de dief, is dit meestal niet de hoofdbekommernis van het slachtoffer. In de regel hopen slachtoffers van diefstal immers vooral de gestolen goederen te kunnen recupereren, zeker als het gaat om eerder exclusieve of zelfs unieke objecten, zoals archiefstukken of kunstvoorwerpen. Het strafrecht is niet, of toch in beduidend mindere mate, op de teruggave van de gestolen goederen gericht. Vaak zijn die immers al niet meer in handen van de dief wanneer hij wordt geklist, maar wist deze laatste ze via helers en circuits van illegale handel aan nietsvermoedende kopers aan de man te brengen. Kan de bestolene van dergelijke bonafide, nietsvermoedende koper verwachten dat hij de gestolen goederen zomaar teruggeeft, ondanks de prijs die hij er zelf voor betaalde? Dat lijkt onrechtvaardig, want zo wordt de schade van de diefstal alleen maar verschoven naar de koper. Anderzijds wordt aan het leed van de oorspronkelijke eigenaar niet verholpen, als hij lijdzaam moet toezien hoe een ander plots gerechtigd blijkt tot de goederen die hem werden ontstolen. Meteen wordt duidelijk dat diefstal en heling vaak ook leiden tot eigendomsrechtelijke geschillen, waarvoor niet het strafrecht, maar wel het burgerlijk recht bepalend is.

BESCHERMINGSREGELING

Juridisch gezien zijn dergelijke eigendomsbetwistingen buitengewoon netelige kwesties. Zij stellen de rechter immers voor de aartsmoeilijke vraag wie bescherming verdient: ofwel de voormalige eigenaar ten koste van de koper, ofwel de koper ten koste van de voormalige eigenaar. Een van beide zal onvermijdelijk het uiteindelijke slachtoffer worden van de dief, maar wie draait er finaal voor op? Op het eerste gezicht lijkt het antwoord eenvoudig. Om eigendomsrecht te kunnen overdragen, moet men ook zelf eigenaar zijn. Niemand kan immers meer leveren dan wat hij zelf heeft. Dat lijkt de logica zelve. Daarom zijn nogal wat mensen geneigd intuïtief het pleit in het voordeel van de oorspronkelijke eigenaar te beslechten en de koper tot afgifte te dwingen. De wetgever heeft echter gepoogd wat meer voorzichtigheid aan de dag te leggen, aangezien een al te verregaande bescherming van de oorspronkelijke eigenaar ten koste van de koper de rechtszekerheid in het handelsverkeer dreigt te ondergraven, wat economisch niet meteen wenselijk lijkt. Zodoende ligt er in het Burgerlijk Wetboek een belangrijke uitzondering vervaardigd op de voormelde regeling van gezond verstand, die precies voor de verkoop van roerende goederen, en dus ook gestolen archiefstukken, van grote betekenis is. De wetgever heeft er immers voor gekozen om een compromisregeling uit te werken die ten dele tegemoetkomt aan de bestolen eigenaar, maar vooral de belangen van de kopers te goeder trouw, en meer algemeen de rechtszekerheid in het handelsverkeer moet vrijwaren.

Anders dan bij onroerende goederen waarvan de eigendomsituatie in het kadaster staat geregistreerd, is het voor een koper van roerende goederen immers erg moeilijk, zometeen onmogelijk, met zekerheid te weten of degene die hem het goed verkoopt ook daadwerkelijk de eigenaar daarvan is. Bij gebrek aan een vergelijkbaar registratiesysteem voor roerende goederen, wat overigens door de miljarden voorwerpen in het handelsverkeer praktisch onhaalbaar is, kan men bij de aankoop van roerende goederen niet anders dan erop vertrouwen dat de persoon die ze verkocht daartoe ook gemachtigd was. Dat zal meestal ook zo zijn, omdat eigenaars in de regel hun goederen in hun bezit houden. Er zijn echter tal van situaties denkbaar waarbij iemand goederen in zijn bezit kan hebben, zonder er evenwel eigenaar van te zijn. Denk maar aan dieven of helers, maar ook huurders, bruikleners of bewaarders van andermans eigendom. Elk van hen kan zonder veel moeite de schijn wekken eigenaar te zijn en de goederen verkopen, terwijl dat in werkelijkheid niet het geval is. Precies om dit probleem

Bezoekers van het FelixArchief moeten zich op het gelijkvloers bij het binnenkomen aan de balie aanmelden.
© FARO

te ondervangen, achtte de wetgever het noodzakelijk personen, die te goeder trouw kochten van dergelijke bedriegers, te hulp te komen. Men was er immers van overtuigd dat de betrouwbaarheid en intensiteit van het handelsverkeer er te sterk onder zouden lijden wanneer deze pechvogels naderhand hun aankopen aan de oorspronkelijke eigenaar zouden moeten afstaan, omdat ze nietsvermoedend kochten van iemand die niet de eigenaar was.

Bij de bespreking van de beschermingsregeling voor kopers van roerende goederen die eigenlijk aan een ander toebehoorden, moeten we een onderscheid maken tussen enerzijds de gevallen waarin de oorspronkelijke eigenaar vrijwillig anderen in het bezit stelde van zijn goederen en anderzijds de gevallen van onvrijwillig bezitsverlies.

In het eerste geval krijgt een bepaald persoon een roerend goed in zijn bezit op grond van een contract, zoals bewaargeving, verhuring of bruiklening. Wanneer deze het roerend goed zou doorverkopen, dan verliest de oorspronkelijke eigenaar onherroepelijk zijn eigendomsrecht, hoewel dergelijke verkoop natuurlijk ingaat tegen het contract dat hij had met zijn huurder, bewaarnemer of bruiklenner. De koper wordt onmiddellijk eigenaar, zelfs al kocht hij van iemand die eigenlijk niet gemachtigd was om het goed te verkopen. De oorspronkelijke eigenaar kan natuurlijk wel schadevergoeding bekomen van zijn contractuele tegenpartij die ten onrechte verkocht, doch de eigendom over het goed is hij definitief kwijt. Deze regeling ligt

vervat in artikel 2279, lid 1 van het Burgerlijk Wetboek. Uit de lectuur van deze bepaling wordt men echter niet meteen veel wijzer. "Met betrekking tot roerende goederen geldt bezit als titel", luidt artikel 2279, lid 1 immers raadselachtig. Aan dit kernachtige zinnetje heeft de rechtspraak en de rechtsleer echter al eeuwenlang de voormelde regeling opgehangen, die dus wil dat wanneer een koper een voorwerp (dus ook een archiefstuk) van een niet-eigenaar heeft verkregen, hij in beginsel toch onmiddellijk het eigendomsrecht verwerft door het loutere feit van het bezit van het voorwerp. Zijn bezit geldt immers als titel van eigendom. Bijgevolg weet hij zich meteen beschermd tegen een eventuele terugvordering door de oorspronkelijke eigenaar. Zo vormt de 2279-regel dus een uitzondering op het uitgangspunt dat niemand meer rechten kan overdragen dan hij zelf heeft.

ONVRIJWILLIG BEZITSVERLIES

Tot dusver hadden we vooral de situatie voor ogen dat een koper te goeder trouw kocht van personen die de eigenaar vrijwillig in het bezit stelde van het goed dat zij op hun beurt tegen de afspraak in doorverkochten. De regeling bij gevallen van onvrijwillig bezitsverlies is enigszins anders. Onvrijwillig bezitsverlies van roerende goederen doet zich bijvoorbeeld voor bij diefstal, maar ook bij verlies te wijten aan overmacht, toeval of zelfs slordigheid. Worden verloren of gestolen goederen ten bate van een nietsvermoedende koper vervreemd, dan verliest de oorspronkelijke eigenaar niet onmiddellijk zijn eigendomsrecht, maar slechts na verloop van een periode van drie jaar sinds het verlies. Deze enigszins afwijkende regeling voor de gevallen van onvrijwillig bezitsverlies, op grond waarvan de oorspronkelijke eigenaar dus nog drie jaar lang de mogelijkheid

Bezoekers van het FelixArchief kunnen met de lift enkel naar de 6^e verdieping (leeszaal en andere publieksruimtes) en de gelijkvloerse verdieping (onthaal) en kunnen verder niet in het gebouw rondlopen.
© FARO

heeft zijn gestolen goed terug te vorderen, ligt besloten in artikel 2279, lid 2 van het Burgerlijk Wetboek. Bij de verwerving van wat naderhand gestolen archiefstukken blijken te zijn, zal de koper zijn aankoop dus slechts kunnen behouden op voorwaarde dat de oorspronkelijke eigenaar pas opdaagt na het verloop van drie jaar te rekenen vanaf de datum van de diefstal. Het eigendomsrecht van de koper wordt op grond van artikel 2279, lid 2 pas na drie jaar onaantastbaar.

Zelfs indien een oorspronkelijke eigenaar erin zou slagen het gestolen stuk op te sporen binnen de termijn van drie jaar, te rekenen vanaf de dag van de diefstal, dan nog zijn de problemen niet van de baan. Er kan zich immers in dergelijk geval een bijkomend obstakel voordoen, dat teruggave bemoeilijkt. Zo bepaalt artikel 2280 van het Burgerlijk Wetboek dat indien de koper van de gestolen of verloren zaak deze gekocht heeft op

een jaarmarkt, op een andere markt, op een openbare verkoop, of van een handelaar die gewoonlijk dergelijke zaken verkoopt, de oorspronkelijke eigenaar slechts teruggave van zijn goed kan verlangen mits hij de koper de prijs vergoedt die deze laatste voor zijn aankoop neertelde. In aanvulling op de bepalingen van artikel 2279 is ook deze regel erop gericht boven alles de betrouwbaarheid van het handelsverkeer te vrijwaren, door de koper bij teruggave in elk geval te garanderen dat hij zijn prijs kan recupereren. Volledigheidshalve wijzen we erop dat de oorspronkelijke eigenaar deze uitgave natuurlijk op zijn beurt kan verhalen op de partij die het gestolen goed aan de argeloze koper verkocht, zodat hij vaak niet met het finaal verlies blijft zitten. Toch moet men begrijpen dat deze gang van zaken een risico voor de oorspronkelijke eigenaar inhoudt, daar verkopers van gestolen goederen nogal eens de gewoonte hebben met de noorderzon te verdwijnen ...

De lockers in het FelixArchief: boeken- en draagtassen mogen niet worden meegenomen in de leeszaal waar bezoekers de archieven raadplegen.
© FARO

Voor de problematiek van archiefdiefstallen is deze bijkomende regeling, vervat in artikel 2280 van het Burgerlijk Wetboek, niet onbelangrijk. Vaak duiken gestolen stukken immers op in de reguliere handel, bij antiquariaten, kunsthandelaars, op beurzen en openbare veilingen. Indien de koper te goeder trouw een gestolen archiefstuk verwerft via een van de voormelde kanalen, dan kan de archiefinstelling slechts afgifte verlangen na de koper te hebben vergoed, en uitsluitend binnen de driejarige termijn.

Opdat een koper zich op het beschermingsregime vervat in de artikelen 2279 en 2280 van het Burgerlijk Wetboek kan beroepen, is echter vereist dat hij nietsvermoedend kocht en dus zijn bezit 'te goeder trouw' verwierf. Was de koper te kwader trouw, dan kan de oorspronkelijke eigenaar in de regel immers altijd zijn goed terugvorderen zonder daarbij ooit een vergoeding verschuldigd te zijn. Dat is begrijpelijk. Alleen wie te goeder trouw was in het handelsverkeer verdient bescherming. 'Te goeder trouw' of 'bonafide' zijn betekent dat men er rotsvast van overtuigd is dat men met de ware eigenaar heeft gehandeld. Goede trouw gaat dan ook verder dan louter onwetendheid. Het omvat niet alleen effectief niet weten, maar ook redelijkerwijze niet verondersteld zijn te weten.

Opdat een koper op basis van artikel 2279 van het Burgerlijk Wetboek eigendom zou kunnen claimen over zijn aankoop, vereist het recht alleen goede trouw op het moment dat hij het bezit over de goederen verkreeg. Ontdekt de koper naderhand zelf dat de verkoper eigenlijk niet de eigenaar was, dan staat dit niet de bescherming door artikel 2279 in de weg.

Om de eigendomsverkrijgende werking van het bezit tegen te gaan, kan de oorspronkelijke eigenaar dus altijd argumenteren dat de koper beter wist, of tenminste had moeten weten. Het vervelende voor de oorspronkelijke eigenaar is echter dat de koper door de wet vermoed wordt te goeder trouw te zijn geweest. Zodoende zal hij diens vermeende kwade trouw met aanwijsbare redenen moeten staven. Hij zal met andere woorden dienen te bewijzen dat de koper, gezien de omstandigheden van de verkoop, zo zijn twijfels had of tenminste had moeten hebben over de rechten van de verkoper.

Afgaand op het voorgaande kan men besluiten dat, naar Belgisch recht, de situatie voor de oorspronkelijke eigenaar er niet zo rooskleurig uitziet. Als terugvordering *überhaupt* al kan worden gevraagd, zal die in vele gevallen niet meer tot de mogelijkheden behoren, omdat er meer dan drie jaar sinds de diefstal verstreken is. Bovendien moet er dan vaak een vergoeding worden betaald aan de koper, omdat die het gestolen stuk kocht in de reguliere handel.

Het is interessant om weten dat België overigens niet alleen staat met deze kopersvriendelijke regeling. Hoewel de precieze

regels in continentaal Europa van land tot land verschillen, leeft in landen als Nederland, Duitsland, Frankrijk, Zwitserland, Oostenrijk, Griekenland of Italië toch overal onmiskenbaar het idee dat de bezorgdheid in de eerste plaats moet uitgaan naar de bescherming van de koper te goeder trouw. Opmerkelijk is echter dat de kaarten in de Angelsaksische wereld anders liggen. Zo is het uitgangspunt in Engeland en de V.S. dat noch een dief, noch een bonafide koper die het goed van een dief verkreeg, noch opeenvolgende bonafide kopers enige aanspraak op het goed kunnen laten gelden. Zonder in detail te treden, kan de oorspronkelijke eigenaar daar zijn gestolen goed in de regel terugvorderen en is hij de bonafide koper daar bovendien nooit enige compensatie voor verschuldigd. Deze verschillen zijn niet onbelangrijk, niet in het minst voor de problematiek van de archiefdiefstallen die vaak heel internationaal verlopen. Heel wat stukken die in België worden gestolen, zullen immers in het buitenland opduiken en daar worden aangeboden aan nietsvermoedende kopers. Afhankelijk van waar het goed verkocht werd zal niet Belgisch maar buitenlands recht moeten worden toegepast, vermits voor internationale goederenrechtelijke geschillen het recht van het land waar het goed zich bevond ten tijde van het sluiten van de koopovereenkomst bepalend is. Dat betekent dat terugvordering van een gestolen stuk voor een Belgische archiefinstelling vrij gemakkelijk zou kunnen indien de koper het bijvoorbeeld kocht in Engeland, terwijl men voor een aankoop in Frankrijk op vergelijkbare moeilijkheden als in België zou botsen.

OPENBAAR DOMEIN

En toch is het niet allemaal kommer en kwel voor de Belgische archiefinstelling die tracht de stukken terug te krijgen die haar werden ontstolen. De reden daarvoor ligt in het feit dat

Camerabewaking in het FelixArchief.
© FARO

belangrijke bijzonderheid schuilt in het feit dat openbare domeingoederen volgens de rechtspraak van het Hof van Cassatie onttrokken zijn aan de 2279- en 2280-regel van het Burgerlijk Wetboek. Een verkrijger van openbare domeingoederen kan zich met andere woorden nooit beroepen op de eigendomsverwikkende werking van het bezit, zelfs al was hij te goeder trouw. De oorspronkelijke eigenaar kan ze dan ook steeds zonder meer terugvorderen, ook na de driejarige termijn, en is daar bovendien nooit enige vergoeding voor verschuldigd.

Een laatste vraag die ons dan ook rest, is of archiefstukken kunnen beschouwd worden als behorend tot het openbaar domein. Op die manier zouden eventuele kopers na diefstal er immers nooit aanspraak op

sommige van hen kunnen genieten van een bijzonder beschermingsregime dat van toepassing is op wat onder juristen bekendstaat als de goederen van 'openbaar domein'. Domeingoederen zijn de goederen, roerend en onroerend, van de publiekrechtelijke rechtspersonen. Men kan ze opdelen in twee groepen. In een eerste groep vindt men de goederen van openbaar domein, die rechtstreeks of via een openbare dienst strekken tot het gebruik van allen, tot het nut van de hele gemeenschap. Daarnaast beschikt de overheid ook over goederen waaruit de gemeenschap weinig of geen nut haalt. Zij maken wat men noemt het 'private domein' uit. Het belang van het onderscheid is niet gering, daar de goederen van het openbaar domein aan een verschillend statuut zijn onderworpen. Anders dan particuliere of private rechtspersonen, handelsvennootschappen zoals bvba's of nv's bijvoorbeeld, die in principe vrij beschikken over de hun toebehorende goederen, worden de goederen van het openbaar domein door de overheid immers louter *beheerd* binnen duidelijk opgelegde grenzen. Dat betekent onder meer dat hun wijze van verkrijging en vervreemding niet het voorwerp uitmaakt van het burgerlijk recht. Ze zijn aan bijzondere regels onderworpen. De achterliggende filosofie daarbij is dat de overheid te allen tijde haar functies moet kunnen blijven vervullen en dus steeds ten volle over de goederen die daarbij noodzakelijk zijn, moet kunnen beschikken. Meteen mag het duidelijk zijn waarom openbare domeingoederen bijvoorbeeld niet voor beslag in aanmerking komen. Verder zijn ze wat men noemt 'onbezwaarbaar', waarmee men aanduidt dat ze niet zomaar kunnen worden verhuurd of in pand gegeven. Evenmin kan de overheid er zomaar rechten op verlenen, zoals vruchtgebruik, erfpacht of erfdienstbaarheden. Ze kunnen zelfs niet zonder inachtneming van bijzondere procedures verkocht worden. Een laatste,

kunnen maken. Helaas is deze vraag niet zo eenduidig te beantwoorden.

Over archiefstukken die eigendom zijn van de administratieve overheden en zich in de publiekrechtelijke archieven bevinden, bestaat geen onzekerheid, omdat algemeen wordt aangenomen dat deze archieven deel uitmaken van het openbaar domein. Men denkt dan onder meer aan de documenten in het Algemeen Rijksarchief en het Rijksarchief in de Provinciën, in het archief van de wetgevende instanties, de archiefdiensten van federale ministeries/overheidsdiensten, de provinciale archieven, de gemeentearchieven, de archieven van lokale openbare besturen (polders, wateringen, OCMW's), alsook de stukken van het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij.

Wat zeker niet als 'openbaar domein' kan worden beschouwd, en dus onder de gewone regels van artikel 2279-2280 van het Burgerlijk Wetboek valt, zijn de stukken in zuiver private archieven. Vermits deze tot stand werden gebracht op initiatief van particulieren en private organisaties, zoals ondernemingen, politieke partijen, vakbonden, religieuze instituten, ziekenhuizen, culturele en sociale organisaties, banken ... en ook door hen worden beheerd, behoren zij niet tot het openbaar domein.

Meer onzekerheid bestaat er omtrent de tussenvormen: archieven waarbij zowel de private sector als de overheid op een of andere manier betrokken is, denken we maar aan de erkende private archief- en documentatiecentra KADOC, Amsab, ADVN en het Liberaal Archief. Deze kwamen tot stand op initiatief van particulieren en private organisaties, maar werden door de overheid officieel erkend en genieten als zodanig financiële ondersteuning onder de vorm van subsidies. Op die manier wil de overheid het behoud en de ontsluiting

verzekeren van het historisch erfgoed van de grote Vlaamse maatschappelijk-filosofische stromingen. Een ander vergelijkbaar voorbeeld zijn de stukken beheerd door de Vlaamse culturele thema-archieven, zoals het Centrum Vlaamse Architectuur Archieven, Resonant, het Forum Kerkelijke Archieven Vlaanderen, het Joods Museum voor Deportatie en Verzet of het Letterenhuis. Het statuut van de door deze structuren beheerde fondsen kan helaas niet eenduidig worden bepaald, aangezien zij bepaalde archiefstukken niet als eigenaar doch wel als bewaarder beheren. Bovendien hebben niet alle voormelde structuren een eigen depot, waardoor zij de door hen beheerde archiefstukken vaak niet fysiek onder zich houden. De zaken liggen niet anders voor andere erkende en gesubsidieerde archiefinstellingen zoals het Archief en Museum voor het Vlaams leven te Brussel, het Archief en de Bibliotheek voor de studie van het communisme en het Vrijzinnig Studie-, Archief- en Documentatiecentrum Karel Cuypers. De overstap van de erkenning en subsidiëring onder het Archiefdecreet van 2002 naar het recente Cultureel-erfgoeddecreet verandert daar bovendien niets aan, aangezien dit gewijzigde wettelijk kader geen impact heeft op de eigendomspositie van de beheerde fondsen. In Franstalig België is de onzekerheid niet minder groot, gelet op het feit dat ook de Franse Gemeenschap private archiefcentra zoals het Centre des Archives Communistes en Belgique, het Institut d'histoire ouvrière, économique et sociale of het Mundaneum erkent en subsidieert. Van al de voormelde private, gesubsidieerde archieven is het hoogst controversieel onomwonden te stellen dat de beheerde fondsen al of niet tot het openbaar domein behoren, net zoals dat het geval is voor de goederen van tal van andere structuren die hybride samenwerkingsvormen zijn tussen de publieke en de private sector. Het debat daaromtrent is nog niet definitief beslist. Uiteindelijk is de gehele kwestie te reduceren tot de achterliggende fundamentele vraag in hoeverre private (rechts)personen eigenaar kunnen zijn van goederen van het openbaar domein. Traditioneel gaan zowel rechtspraak als rechtsleer ervan uit dat uitsluitend goederen, die in *eigendom* aan de overheid toebehoren, onderdeel kunnen uitmaken van het publiek domein. Bijgevolg lijkt het, bij gebrek aan rechtspraak die daarover uitsluitsel moet bieden voor de archiefinstellingen die behoren tot deze intermediaire categorie, vooralsnog het veiligst uit te gaan van het *worst case scenario*, wat zou betekenen dat de terugvordering van gestolen stukken wel volgens de regels van artikel 2279 en 2280 van het Burgerlijk Wetboek, en dus binnen de driejarige termijn, dient te gebeuren. Men kan dan ook niet anders dan stellen dat uiterste waakzaamheid geboden blijft, want ook wat betreft archiefdiefstallen zal voorkomen zoveel beter zijn dan genezen...

De foto's bij dit artikel werden genomen in het FelixArchief in Antwerpen. Ze illustreren enkele maatregelen die het FelixArchief heeft genomen om de diefstal van archiefstukken te voorkomen. Uiteraard volstaan deze maatregelen niet. Aspecten zoals alertheid of organisatorische maatregelen zijn ook belangrijk. De maatregelen die het FelixArchief neemt zijn uiteraard niet representatief voor alle archieven. Elke archiefinstelling neemt, rekening houdend met de beschikbare mensen, middelen en huisvesting, de maatregelen die ze nodig acht. Zo zijn de mogelijkheden van een archiefdienst gevestigd in een oud gebouw beperkter dan deze die in een nieuwbouw zitten. Op maandag 30 november 2009 organiseerden FARO, het Rijksarchief en het FelixArchief de Praktijk- en reflectiedag 'Hoe omgaan met diefstal van archiefstukken?' Een van de doelstellingen van deze dag was om de archiefsector, en bij uitbreiding de cultureel-erfgoedsector en andere stakeholders, bewust te maken van de problematiek rond archiefdiefstallen. In het dossier 'Diefstal van archiefstukken' op www.faronet.be vindt u de podcasts van de lezingen tijdens de voormiddag, een beknopte lijst van aanbevelingen ter preventie van archiefdiefstal door Chantal Vancoppenolle (Rijksarchief Oost-Vlaanderen) en het rapport *Stealing From Archives: A report on European archive theft* (2007).

www.faronet.be/diefstal-van-archiefstukken

1 Bert Demarsin is FWO postdoctoraal onderzoeker aan het centrum voor Rechtsmethodiek van de KU Leuven.

Het ontbrekende koninklijke koekblik

© Erwin Vanmol

Het waren weer mooie tijden voor royaltywatchers en verzamelaars van koninklijke prullaria. Aan de overkant van de Noordzee zorgden William en Kate immers voor een heuse tsunami aan memorabilia. Winkelketens werden volgestouwd met vorstelijke asbakken, T-shirts en theezakjes, om nog maar te zwijgen over de prinselijke condos. Keuze te over om het prinselijke paar een plaats te gunnen in het dagelijks bestaan van elke nederige onderdaan! Bij onze noorderburen, doorgaans nuchter, ging de veertigste verjaardag van prinses Maxima evenmin onopgemerkt voorbij. Voor de gelegenheid namen supermarkten menig koninklijk koffiemok op in hun assortiment, net als Maxima-T-shirts en Maxima-bier. Geen partij natuurlijk voor België, land van echte brouwerijen en chocolade. Groot was dan ook onze verbazing toen onlangs aan het licht kwam dat er dit jaar géén Delacré-koekblik met vorstelijke bedrukking op de markt komt. Zowel het hof als de koekjesproducent ontkennen met klem dat deze leemte in een toch wel Europese trend te maken heeft met een prinselijk uitstapje naar Congo. Wat een gemiste kans om in deze roerige politieke

context het koekblik niet in te zetten! Een strategische blunder van formaat als u het ons vraagt. Want, beste lezer, het koninklijke koekblik is de kroon op het werk, het orgelpunt van een lange strijd om het vorstenbeeld tot in de huiskamers te laten doordringen. Eeuwenlang konden gekroonde hoofden alleen maar dromen van een dergelijk wijdverspreid propagandamiddel. We frissen uw geheugen even op en zetten deze evolutie op een rijtje ...

De Romeinen waren dan misschien wel rare jongens, hun keizers waren niet gek. Het beheersen van een uitgestrekt rijk is immers geen sinecure, er moest maar iemand vragen: "Wie is die keizer dan?" en alles was om zeep. Knappe koppen werkten dus een slimme strategie uit om het beeld van de monarch snel en efficiënt te verspreiden, zodat iedere onderdaan van betekenis een afbeelding bij zich zou kunnen dragen. De oplossing was bijna belachelijk simpel: ieder geldstuk werd bedrukt met een vorstelijk hoofd *en profiel*. Zo belandde de keizer op elke keukentafel, in elke herberg en op menige heirbaan. Maar, hoe slim ook uitge-

dacht, het plan was voor verbetering vatbaar, want aan de hand van een petieterige medaillon konden de burgers hun vorst onmogelijk herkennen. Het risico zat er dus dik in dat ze hem op diezelfde heirbaan straal voorbij zouden lopen.

Pas in de late middeleeuwen kwam hier wat verbetering in. In rijken met een meer bescheiden omvang als hun Romeinse voorganger, kon de vorst zich allereerst feestelijk laten ontvangen tijdens een blijde intrede en zo zijn verheven gelaatstrekken aan de onderdanen tonen. Maar het menselijk brein is zwak en dus waren geheugensteuntjes aangewezen. Al snel kwam een slimmerik op het idee om de stadhuizen te voorzien van een stamreeks: een serie afbeeldingen van de opeenvolgende graven en hertogen. Deze reeksen gingen het liefst zo ver mogelijk in de tijd terug en moesten vooral de continuïteit van de macht onderstrepen: deze was immers via een ononderbroken bloedlijn doorgegeven. Onderdanen konden deze reeksen gaan bewonderen in de schepenkamers, maar al snel ook aan de pui van het stadhuis. Toch een plaats

waar dagelijks heel wat volk voorbijkwam en dus heel wat gelegenheid om vol ontzag omhoog te blikken naar de vorstelijke dynastie.¹ Maar ondanks al deze inspanningen kon het nog altijd gebeuren dat een monarch op de vlucht door onderdanen niet herkend werd. Er was dus nog ruimte voor optimalisatie.

Met de uitvinding van de boekdrukkunst slaakte menig monarch een zucht van verlichting. Eindelijk een instrument voorhanden om vorstenreeksen en individuele portretten op grotere schaal te verspreiden. Menig boekenworm kon alvast niet meer om het beeld van de koning heen, en via losse pamfletjes konden ook minder kapitaalkrachtige burgers de vorst als het ware mee naar huis nemen. We zaten dus al op de goede weg, maar het was wachten tot Lodewijk XIV om de verspreiding van vorstelijke portretten op een hoger niveau te tillen. Als geen ander voerde de Zonnekoning immers een propagandabeleid dat zijn beeltenis verspreidde over het ganse rijk. En dit niet alleen via grootse standbeelden of weelderige gravures, maar ook door inschakeling van religieuze schilderkunst en gedenkpenningen. Met de hulp van geleerden en politici construeerde de koning zorgvuldig een beeld dat de onderdanen moest inspireren tot grootse daden, slaafse onderdanigheid en een ontroerende dankbaarheid voor de vaderlijke zorgen van de monarch.²

Op zich een prima idee, maar het vorstenbeeld slaagde er nog steeds niet in om tot in elke zitkamer door te dringen en als het ware aan de koffietafel aan te schuiven. Gelukkig zorgde de industriële revolutie voor heel wat nieuwe mogelijkheden. Zo kwam Charles Delacre, een chocoladeproducent uit Brussel, in 1873 op het idee om zijn eerste chocoladereep op de markt te brengen met een afbeelding van het Belgische vorstenpaar op de wikkel. Deze daad van vaderlandsliefde legde hem geen windeieren en leverde hem terecht de titel van Hofleverancier op.³ Charles' broodje was gebakken en het vorstenpaar bleef de volgende decennia prominent aanwezig op zijn producten. De Belgische vorsten maakten in diezelfde periode van de gelegenheid gebruik om de verspreiding van hun beeltenis nog extra te stimuleren. Zo bepaalde een koninklijk besluit uit 1874 dat elk klaslokaal moest worden voorzien van een buste of een

portret van de vorst.⁴ Op die manier zou elk leergierig kind het vorstenpaar persoonlijk leren kennen.

Een ander niet te onderschatten keerpunt betrof de uitvinding van de fotografie. Eindelijk werd het mogelijk een natuurgetrouw beeld van de vorst aan het volk te tonen. Maar dan moest er natuurlijk wel geposeerd worden, en laat dat nu niet de grootste hobby zijn geweest van Leopold I en II. De eerste Belgische vorsten poseerden dan ook nukkig en met strenge blik voor hun volk.

Albert I vond de portretten van zijn voorgangers echter hopeloos ouderwets. Sterker nog, hij maakte zich ernstige zorgen om het autoritaire beeld dat zij uitstraalden. Hoog tijd dus voor een ommekeer, moet hij hebben gedacht, en samen met zijn artistieke echtgenote Elisabeth bedacht hij een modernere beeldvorming. Het koningshuis moest zich tonen als een gelukkige en liefhebbende familie. Weg met de norske frons en de troon, op naar mollige baby's en frisse bruidjes! Tal van producenten wreven zich jubelend in de handen, want net op datzelfde moment hadden zij nieuwe dragers in de aanbieding die dit dromerige beeld van het ideale gezin massaal konden verspreiden. De koninklijke kiekjes vulden goedkope weekbladen, kiosken deden gouden zaken met glamoureuze postkaarten en, u had het al zien aankomen, ook de eerste koekjesblikken met fotografisch materiaal rolden van de band.⁵

Het begin van een waar succesverhaal. Nooit tevoren had een koning zo nadrukkelijk aan de keukentafel aangeschoven en kon de koninklijke familie deelnemen aan de koffieklets! Nooit eerder wist een eenvoudig verpakkingsmiddel zovelen te boeien en aan te sporen tot een ware verzamelwoede! En toch, ondanks alles, stellen we vast dat de koninklijke blikken niet naar waarde worden geschat. Waar er vorig jaar in Nederland een boeiende tentoonstelling werd georganiseerd over de wonderlijke geschiedenis van de blikverpakking,⁶ blijft het in België stil, erg stil. Zo stil zelfs dat er dit jaar geen koninklijk blik verschijnt. En dat vinden wij, om bovenvermelde redenen, bijzonder betreuenswaardig!

1 R. FALKENBURG, 'Het verband met andere vijftiende-eeuwse reeksen', in: W. VAN ANROOIJ (red.), *De Haarlemse gravenportretten. Hollandse geschiedenis in woord en beeld*, Hilversum, 1997, pp. 59–68.

2 P. BURKE, *Het beeld van een koning. De propaganda van Lodewijk XIV*, Amsterdam, Agon, 1991.

3 Zie: www.delacre.be.

4 P.P. DUPONT, 'De fotografie geeft het ambt van de koning een gezicht', in: *Dynastie & fotografie*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel, 2005, pp. 41–64.

5 Idem, p. 48.

6 M. SIMON THOMAS, C. BOSSEVAIN, E. VAN DE WEG, *Blik op blik. De vormgeving van het Nederlandse verpakkingsblik*, Deventer, Thieme Art, 2010.

In 2010 organiseerden het agentschap Kunsten en Erfgoed en de steunpunten BAM en FARO een lezingenreeks over collectievorming en aankoopbeleid. Directeurs van enkele grote Vlaamse kunstmusea gaven een persoonlijke visie op het collectiebeleid van hun instelling. Enkele internationale gasten plaatsten het geheel in een breder perspectief. De verslagen van deze lezingenreeks werden gebundeld in het cahier *Over collecties. In oktober 2010 verscheen ook de publicatie Met nieuwsgierige blik – Collectievorming en aankoopbeleid in Vlaanderen* van Paul Depondt. In dit boek, een initiatief van het agentschap en de steunpunten, komen niet enkel musea voor hedendaagse en oude kunst aan bod, maar ook organisaties uit het brede cultureel-erfgoedveld.

In 2011 organiseren het agentschap Kunsten en Erfgoed, BAM en FARO een vervolg op deze lezingenreeks. Met deze lezingenreeks brengen we het collectiebeleid van de federale instellingen, van kleinere of andersoortige erfgoedinstellingen, van bedrijven enz. onder de aandacht. Verder vormen onderzoek, samenwerking tussen instellingen en publiek-private samenwerkingen centrale thema's.

Zomer- en najaarsprogramma lezingenreeks 'Met nieuwsgierige blik 2011':

- 8 juli – Thema erfgoedbibliotheek | An Renard (Consciencebibliotheek), Pierre Delsaerd (Vlaamse Erfgoedbibliotheek), vertegenwoordiger Koninklijke Bibliotheek, Bart Op de Beeck (Koninklijke Bibliotheek van België)
Locatie: Nottebohmzaal, Antwerpen
- 26 augustus – Thema niet-Europese collecties | Guido Gryseels (KMMA), Jan De Maeyer (KADOC), Mireille Holsbeke (MAS), Valérie Montens (KMKG)
Locatie: Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (KMMA), Tervuren
- 30 september – Thema banken en bedrijven | Patricia De Peuter (ING), Baudouin Michiels (Belgacom), Patricia Jaspers (Dexia), Yves Randaxhe (Nationale Bank). Locatie: Dexia-bibliotheek, Passage 44, Brussel
- 28 oktober – Thema stads- en regiomusea | Christine Deweerdt (STAM), Stadsmuseum Straatsburg, Musée De Flandre
Locatie: STAM, Gent
- 25 november – Thema federale kunstinstellingen | Joost Vander Auwera (UGent), Frederik Leen (KMSKB)
Locatie: Huis van het Nederlands, Brussel
- 16 december – Thema musea | Laurent Busine (MAC's), Patrick Allegaert (Museum Dr. Guislain), Manfred Sellink (Hospitaalmuseum/Musea Brugge).
Locatie: Museum voor Schone Kunsten, Gent

De lezingen vinden telkens plaats van 14.00 tot 17.00 uur. Inschrijven is verplicht en kan via inschrijvingen@bamart.be. Hou ook de FARO-kalender op www.faronet.be in de gaten: meer informatie over de lezingen verschijnt telkens in de agenda.

KUNSTEN
EN ERFGOED

- FARO, VLAAMS STEUNPUNT VOOR CULTUREEL ERFGOED VZW
- PRIEMSTRAAT 51 | BE-1000 BRUSSEL
- T +32 2 213 10 60 | F +32 2 213 10 99
- INFO@FARONET.BE | WWW.FARONET.BE